ΠΑΝΔΩΡΑ.

1. ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ. 1853. ΤΟΜΟΣ Δ'. ΦΥΛΛ. 87.

ΑΡΤΟΠΟΙΟΥ ΥΠΗΡΕΤΗΣ.

—o—

Κατὰ τὴν συνήθειάν του ὁ ἀρτοποιὸς Κουϊντιλιανὸς ἐπέστρεψε μίαν ἑσπέραν εἰς τὴν οἰκίαν του ὀλίγον μεθύων καὶ πολὺ δύστροπος, καὶ ἅμα εἰσελθὼν, ἤρχισεν ἐπιπλήξεις πρὸς τὸν ὑπηρέτην του, ὅστις ἔστρεφεν τὸν μύλον διά ν' ἀλέσῃ τὸν σῖτον.

— Ἀσίνιε, ὀκνηρὸν κτῆνος, τῷ εἶπε. Τί ἔκαμες ἀφ' ὅτου ἐξῆλθα; Ἀκόμη πλήρης δὲν εἶναι ὁ σάκκος σου, καὶ ἀπὸ τὸ πρωΐ στρέφεις, ἢ ἔπρεπε κἂν νὰ στρέφῃς τὸν μύλον.

Ἀλλ' ὁ νέος δὲν ἀπεκρίθη, ἀπομάξας δὲ τὸν ἱδρῶτα καταῤῥέοντα ἀπὸ τοῦ μετώπου του, ἤρχισε πάλιν τὸ ἐπίπονον ἔργον τῆς ἡμέρας του. Ἡ ὑποταγὴ ὅμως καὶ ἡ σιωπή του, ἀντὶ νὰ πραΰνωσι τὸν γέροντα, ἐξ ἐναντίας ἐφάνησαν ἐξάψασι ἔτι μᾶλλον τὴν ὀργήν του.

— Τί ἔκαμνες; ἐπανέλαβε σ' ἐρώτησα τί ἔκαμνες ἀφ' οὗ ἀνεχώρησα. Βεβαίως ἐκάθησο χαίνων πρὸς τοὺς διαβάτας, καὶ ἀκούων τὰς ὁμιλίας των. Εἰπὲ ὅτι δὲν λέγω ἀλήθειαν. Ποσάκις δὲν σὲ ηὗρα ν' ἀκούῃς, καὶ νὰ περιγελᾷς ὅσα ἤκουες. Ἄκουσόν με, Ἐργάζου, καὶ ἐργάζου καλά, ἢ θὰ πάθῃς, Ἀσίνιε ὅσα ὁ ὄνος, ὁ ὁμώνυμος καὶ ὁμόδουλός σου· καὶ μεγαληγόρει σὺ πρὸς τοὺς ὑπηρέτας μου ὅτι θὰ πλουτήσῃς ἐντὸς ὀλίγου καὶ θὰ τιμᾶσαι ὡς αὐτοὶ οἱ βουλευταί, καὶ ὅτι αὐτοὶ οἱ ἰσχυροὶ καὶ αὐτοὶ οἱ ὕπατοι θὰ σὲ συναναστρέφωνται. Ἐγὼ ἀπ' αὐτὰ δὲν ἀκούω. Τοὺς ψάλλεις ὅτι ἐπλούτεις ἄλλοτε, καὶ ὅτι ἀτυχεῖς ἐπιχειρήσεις σ' ἐπτώχυναν. Ἀλλ' εἶσαι δούλου υἱός, καὶ γνωρίζω τὸν πατέρα σου. Πλούσιος σὺ, καὶ σὺ ἐν τιμῇ! Στρέφε τὸν μύλον σου, Ἀσίνιε, στρέφε τὸν μύλον σου, ἢ ἐδῶ εἶναι ἡ ῥάβδος.

Ἀλλὰ, μὰ τὴν Δήμητραν, τί βλέπω μεταξὺ τῶν σακκίων μου; Δέμα παπύρου καὶ κάλαμον! Ἠξεύρεις λοιπὸν νὰ γράφῃς, ἐλεεινὲ, καὶ γράφεις ἀντὶ νὰ στρέφῃς τὸν μύλαν μου. Καὶ τί εἰμπορεῖς νὰ γράφῃς; Περίμεινε. Ἔχω καλὸν πῦρ ἐκεῖ εἰς τὴν ἑστίαν μου δι' ὅλας αὐτὰς τὰς ἀνοησίας. Εἰς τὸ πῦρ τὰ συγγράμματα τοῦ Ἀσινίου!

— Μὴ τὰ καίῃς, μὴ τὰ καίῃς, ἀνέκραξεν ὁ ὑπηρέτης τοῦ ἀρτοποιοῦ. Μὴ, μὰ τὸν Δία, τὰ καίῃς. Ὡραῖον πρᾶγμα θὰ ἦτον.

Καὶ ἥρπασε τὸ δέμα ἀπὸ τὰς χεῖρας τοῦ Κουϊντιλιανοῦ, ἑτοιμαζομένου τῷ ὄντι νὰ ῥίψῃ αὐτὸ εἰς τὸ πῦρ.

— Σὲ πληρώνω διὰ νὰ μὲ ὑπακούῃς, ἤρχισε κραυγάζων ὁ μέθυσος· μὲ παρακούεις. Φύγε ἀπὸ τὸν μύλον μου, καὶ νὰ μὴ σὲ ἰδῶ νὰ πατήσῃς ἐδῶ ποτέ, ἂν δὲν θέλῃς ν' ἀλέσω τὴν ῥάχιν σου μὲ τὴν ῥάβδον μου.

— Καλά, εἶπεν ὁ νέος· καὶ τινάσσων τὸ ἄλευρον τὸ λευκαῖνον τὸν βραχύν του χιτῶνα καὶ τὴν κόμην του, ἐξῆλθε, ἀγνοῶν ποῦ νὰ διευθυνθῇ.

Ἀλλ' ἀφ' οὗ ἐπ' ὀλίγον ἐσκέφθη, εἰσῆλθεν εἰς τὴν οἰκίαν ἑνὸς τῶν πολιτοφυλάκων.

Ὁ πολιτοφύλαξ δὲν ἤθελε νὰ τὸν δεχθῇ.

— Ἀλλ' ὅμως πρέπει νὰ φάγω σήμερον, ἐψιθύρισεν ὁ νεανίας. Ὡς πρὸς τὸν ὕπνον, μοὶ ἀρκεῖ πλάξ ὁμαλὴ εἰς γωνίαν ἥσυχον, καὶ εἰμὶ βέβαιος ὅτι θὰ κοιμηθῶ ὡς ὕπατος, ἂν κοιμῶνται οἱ ὕπατοι. Ὁποία ἡ ὑπαρξίς μου! Ποία τύχη παράδοξος! πόσα συμβάντα! καὶ πόσον ὀλίγον οἱ προστάται θεοί μ' ἐπροστάτευσαν!

Ἀλλὰ τί ἀνησυχῶ; ὑπέλαβε γελῶν. Δὲν ἤμην εὐτυχὴς καὶ πλούσιος; Διατί καὶ ἡ παροῦσα πενία μου νὰ μὴ μεταβληθῇ πάλιν εἰς πλοῦτον; Διατὶ νὰ βλασφημῶ κατὰ τῶν Θεῶν, οἵτινες τρεῖς μοὶ ἔδωκαν θησαυρούς, τὴν νεότητα, τὴν εὐθυμίαν καὶ τὴν ποίησιν; Δόξα τοῖς προστάταις Θεοῖς!

Ἀλλὰ τίς εἶναι οὗτος ὃν περιστοιχίζουσιν ὅλοι οὗτοι οἱ νέοι, καὶ πρὸς ὃν τόσον ἀποδίδουσι σέβας; Εἶναι ὁ Κάτων. Τὸν γνωρίζω ἀπὸ τὴν πυρρὰν κόμην του καὶ ἀπὸ τοὺς γλαυκοὺς ὀφθαλμούς του. Χαῖρε ὦ Κάτων.

— Χαῖρε καὶ σύ, δοῦλε, ἀπήντησεν ὁ Κάτων, διερχόμενος.

— Ὄχι δοῦλος, υἱὸς ἀπελευθέρου, καὶ Ῥωμαῖος πολίτης.

— Χαῖρε, υἱὲ ἀπελευθέρου, καὶ Ῥωμαῖε πολίτα, ὑπέλαβεν ὁ Κάτων, προχωρῶν πάλιν.

—Ὁ Ῥωμαῖος πολίτης πινᾷ, Κάτων. Δός τῷ ἄρτον.

— Ὁ Ῥωμαῖος πολίτης ἀς κερδίσῃ ἄρτον διὰ τῆς ἐργασίας του.

— Ἤμην ὑπηρέτης ἀρτοποιοῦ, ἀλλὰ μ' ἐδίωξεν.

— Ὕπαγε εἰς ἄλλον.

— Βαρύνομαι αὐτὸ τὸ ἐπάγγελμα.

— Ἐτιχειρίσθητι ἄλλο ἐπάγγελμα.

— Καὶ ἐπρόλαβον ἤδη τὴν συμβολήν σου. Ἰδοὺ μία κωμῳδία. Τὴν ἐτελείωσα σήμερον τὸ πρωΐ.

— Κωμῳδία! ἀνέκραξεν ὁ Κάτων, διαμετρῶν ἀπὸ κορυφῆς μέχρις ὀνύχων διὰ τῶν ὀφθαλμῶν τὸν ξένον, ὃν μόλις ἐκάλυπτεν ὁ βραχὺς καὶ ὑπὸ ἀλεύρου καταμεμιασμένος χιτών.

— Ὁ Κάτων, φαίνεται, κρίνει τοὺς ἀνθρώπους ἐκ τοῦ περικαλύμματος. Καὶ ὅμως πικρὸς φλοιὸς καλύπτει γλυκὺ τὸ μῆλον τῶν ἑσπερίδων, ἐν ᾧ ἡ παχεῖα σὰρξ τῆς ἐλαίας κρύπτει σκληρὸν τὸν πυρῆνα.

Αἱ λέξεις αὗται, ἃς ἐπρόφερε μετά τινος ὑπερηφανείας, ἐκίνησαν τὴν περιέργειαν τοῦ Κάτωνος.

— Πῶς ὀνομάζεσαι; τὸν ἠρώτησεν ἀνελίσσων τὸν πάπυρον.

— Ὁ ἀρτοποιὸς μ' ἐκάλει Ἀσίνιον (ὀνάριον).

Ἄσβεστος γέλως τῶν νέων οἵτινες, παρηκολούθουν τὸν Κάτωνα, διέκοψε τὸν λόγον τοῦ ὑπηρέτου τοῦ ἀρτοποιοῦ, ὅστις ὅμως οὐδόλως ἐθορυβήθη, ἀλλ' ἐξηκολούθησε.

— Ὁ δὲ πατήρ μου μ' ἐκάλει Μάρκον Ἄκτιον Πλαῦτον (Πλατύπουν).

Ἐννοεῖται ὅτι τὸ νέον τοῦτο ὄνομα ἠσπάσθη γέλως ἔτι θορυβωδέστερος.

Ἀλλ' ἐπὶ τοῦ προσώπου τοῦ Κάτωνος ἀπεσβένετο κατ' ὀλίγον τὸ ψυχρὸν καὶ περιφρονητικὸν μειδίαμα μεθ' οὗ κατ' ἀρχὰς εἶχε δεχθῇ τὴν προσφώνησιν τοῦ ἀγνώστου.

Καὶ ἐννοεῖται διατί. Ὁ Κάτων ἀνεγίνωσκε τὰς πρώτας σκηνὰς τοῦ ἀριστουργήματος τῆς Λατινικῆς δραματικῆς ποιήσεως, τοῦ *Ἀμφιτρύωνος*.

Ἔτι δ' ἐπί τινας στιγμὰς ἀναγνοὺς, ἀπεδύθη τὸν μανδύαν του, καὶ ἐκάλυψε τοὺς ὤμους τοῦ ὑπηρέτου τοῦ ἀρτοποιοῦ, τὸν ἠσπάσθη, καὶ τῷ ἔτεινε τὴν χεῖρα.

— Μάρκε Ἄκτιε Πλαῦτε, τῷ εἶπεν. Ἐλθὲ εἰς τὴν οἰκίαν μου, καὶ θὰ σὲ ὑποδεχθῶμεν ὡς πρέπει εἰς μέγαν ποιητήν. Πολῖται, ἀσπάσθητε μετὰ σεβασμοῦ τὸν ποιητὴν τῶν *Μενέρμων* καὶ τῆς *Αὐλουλαρίας*. Ἀσπάσθητε μετὰ σεβασμοῦ τὸν καταγωνιζόμενον τὰς κακίας ἰσχυρότερον ἀφ' ὅ,τι δύνανται τὰ ἀγαθὰ παραδείγματα καὶ ἡ ἐνάρετος ἀγανάκτησις. Αὐτὸς τὰς καθιστᾷ γελοίας.

Ταῦτα ἀκούσαντες οἱ νέοι περιεστοίχισαν τὸν κωμικὸν ποιητὴν, καὶ τὸν ἐχαιρέτισαν μετὰ σεβασμοῦ. Μετὰ ταῦτα δ' ἠκολούθησαν τὸν Κάτωνα καὶ τὸν Πλαῦτον, οἵτινες ἐξηκολούθησαν τὴν ὁδὸν των ἐκ τῶν χειρῶν κρατούμενοι.

— Ἰδοὺ ἡ μεγαλοφυΐα καὶ ἡ ἀρετὴ συμβαδίζουσαι· ἐψιθύρισεν εἰς ἐξ αὐτῶν.

— Ἀλλ' ἡ μεγαλοφυΐα, ἀπήντησεν ὁ Πλαῦτος ὅστις τὸν ἤκουσε, μέχρι ταύτης τῆς ὥρας ἔστριφε μύλον διὰ ν' ἀποζῇ.

— Καὶ ἡ ἀρετὴ, ὑπέλαβεν ὁ Κάτων, ἴσως θέλει ποτὲ μετχμελεῖσθαι ὅτι δὲν ἔστριφε μύλον δι' ὅλης της τῆς ζωῆς.

Ἄρα μυστικὴ προαίσθησις ἔλεγε τὴν στιγμὴν ταύτην εἰς τὸν Κάτωνα, ὅτι ἐπὶ τοῦ μακροῦ του σταδίου θὰ ἐφθόνει τὸν φιλόπονον ἀλλ' ἥσυχον βίον τοῦ ἀποχειροβιώτου ἐργάτου, καὶ ὅτι τετράκις καὶ δεκάκις ἔμελλε νὰ παρουσιασθῇ ὡς ὑπόδικος ἐνώπιον τοῦ δήμου τῶν Ῥωμαίων;

Ὁ δὲ Πλαῦτος ἐντὸς ὀλίγου δὲν εἶχε πλέον ἀνάγκην τῆς προστασίας οὐδὲ τῆς φιλοξενίας τοῦ Κάτωνος, διότι ἀπὸ τῆς μετ' ὀλίγον γενομένης παραστάσεως τοῦ Ἀμφιτρύωνός του ἤρχισε τὸ λαμπρὸν ποιητικὸν στάδιόν του, τὸ δαψιλεῦσαν αὐτῷ καὶ πλοῦτον καὶ δόξαν, διότι καὶ αὐτὸς διὰ πολυαρίθμων κωμῳδιῶν, κατὰ μέγιστον μέρος ἐκ τῆς Ἑλληνικῆς δεδανεισμένων σκηνῆς, καὶ ἐπλούτισε καὶ ἐδόξασε τῆς Ῥώμης τὸ θέατρον.

(Κατὰ τὸ Γαλλικὸν τοῦ Ε. Βουτμῆ).

Η ΕΣΧΑΤΗ ΣΥΝΔΙΑΛΕΞΙΣ.

—o—

Μοναχοῦ ῥάσον ἐνδεδυμένος, κατακείμενος δ' εἰς πέρραν, καὶ τὰς χεῖρας ἔχων εἰς τὸ στῆθος ἐσταυρωμένας, ὁ αὐτοκράτωρ Θεόδωρος Λάσκαρις ἔπνεε τὰ λοίσθια.

Τὰ θρησκευτικὰ πάντα καθήκοντα ἐκτελέσας, προπαρασκευασθεὶς εἰς τὴν στιγμὴν τὴν ἐπίσημον, καὶ ἀποστραφεὶς τὴν ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων μεγαλείων, μετὰ χαρᾶς θὰ ἠσπάζετο τὸν ἐπικείμενον θάνατον, ἂν δὲν τὸν ἔθλιβεν ἡ ἰδέα τοῦ τέκνου του Ἰωάννου, δυστυχοῦς καὶ ἀσθενοῦς παιδίου ἐννεαετοῦς μόλις, οὗ ἐφοβεῖτο μὴ συντρίψῃ τὴν εὔθραυστον κεφαλὴν, καλύπτων αὐτὴν διὰ τοῦ βαρέως διαδήματος τῆς Νικαίας.

Καὶ ὁ αὐτοκράτωρ ἔκλαιε, διότι πιστὴ ἔπρεπε νὰ εἶναι καὶ ἰσχυρὰ ἡ χεὶρ ἡ στηρίζουσα τὸ διάδημα ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἰωάννου, ὁ δὲ δυστυχὴς πατὴρ πέριξ του ἐχθροὺς μόνους ἔβλεπε.

Ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης δὲν ἐδύνατο νὰ λησμονήσῃ ὅτι κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος εἶχε μαστιγωθῇ ὡς ἀργυρώνητος.

Ὁ Μουσάλων εἶχε διωχθῇ ἀπὸ τὸ συμβούλιον λακτιζόμενος.

— Ἀλλ' ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος! . . . ὤ! ἂν ἠδύνατο νὰ λησμονήσῃ τὴν μίαν καὶ μόνην ἀπαίσιον νύκτα! . . . Ἴσως τὴν λησμονήσῃ, διότι τότε μόνον ὁ βασιλεὺς ἐδείχθη σκληρὸς πρὸς αὐτόν. Ὁ Μιχαὴλ θὰ φανῇ γενναῖος. Κράξατε τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγον, ταχέως.

Ἐν τῷ ἅμα εἷς τῶν φυλάκων ἀπῆλθε, καὶ ἐπέστρεψε μετ' ὀλίγον, ὁδηγῶν τὸν Παλαιολόγον.

Ἐν τούτοις δ' εἶχεν ἐπέλθει ἡ νύξ, ἀμυδρὸς δὲ λύχνος ἐφώτιζε μόνος τὴν αὐτοκρατορικὴν σκηνὴν, καὶ αὐτὸς, κινούμενος ὑπὸ τοῦ ἀνέμου, ἔρριπτε στιγμιαίας μόνον καὶ ἀμφιβόλους τὰς λάμψεις. Δύω γυναῖκες καὶ εἷς ἱερεὺς γονυπετεῖς, ἠγρύπνουν παρὰ τὴν κλίνην τοῦ ψυχορραγοῦντος. Ἅμα δ' ὁ Θεόδωρος εἶδε τὸ ὑψηλὸν τοῦ Παλαιολόγου ἀνάστημα, ἔνευσεν αὐτοῖς νὰ μακρυνθῶσι, καὶ οὕτως ἔμεινον οἱ δύω ἄνδρες σιωπῶντες ἀπέναντι ἀλλήλων.

Πρῶτος δ' ὡμίλησεν ὁ αὐτοκράτωρ.

— Μιχαὴλ, εἶπε, μὲ μισεῖς;

— Ναί.

— Καὶ ὅμως σὲ ἐκάλεσα εἰς τοῦ θανάτου τὴν κλίνην ὅπως σοὶ ζητήσω μέγιστον εὐεργέτημα.

— Διότι ἄλλος δὲν δύναται νὰ σοὶ τὸ δώσῃ.

— Μιχαὴλ, σὲ ἠγάπησα πάντοτε· τὸ ἠξεύρεις.

Ἀλλὰ μειδίαμα πικρὸν καὶ εἰρωνικὸν διέστειλε τὰ χείλη τοῦ Παλαιολόγου.

— Ὦ! Μιχαὴλ, μὴ κρίνε αὐστηρῶς τὴν πρὸς σὲ διαγωγήν μου. Ἂν ποτὲ βασιλεύσῃς (ὁ θεὸς καὶ οἱ ἅγιοι τοῦ οὐρανοῦ νὰ σὲ σώσωσιν ἀπὸ τοιοῦτο δυστύχημα), θὰ ἐννοήσῃς τότε πόσον συγγνωστέος ἤμην ὅτι σ' ἐφυλάκισα, ὅταν μ' ἔλεγον· ἐπορθαλμιᾷ εἰς τὸ στέμμα σου· σ' ἐπιβουλεύεται· εἶναι νέος, εὔγλωττος, προσφιλὴς τῷ στρατῷ. . . » Ἀλλ' ἄφες με νὰ τελειώσω, διότι αἱ στιγμαὶ εἰσὶ πολύτιμοι δι' ἐμέ. Ἄκουσον. Ἀποθνήσκω, καὶ ἀφήνω υἱὸν, πτωχὸν παιδίον ἀβοήθητον, ἀπροστάτευτον. Σὲ διορίζω ἐπίτροπόν του μετὰ τοῦ Μουσάλωνος. Δέχεσαι;

— Δέχομαι.

— Καὶ μοὶ ὀμνύεις εἰς τὴν κλίνην τοῦ θανάτου μου, καὶ ἐνώπιον τοῦ θεοῦ ὅστις μᾶς ἀκούει, ὅτι θὰ εἶσαι πρὸς τὸν υἱόν μου πατὴρ φιλόστοργος καὶ ἀφοσιωμένος;

— Ἄκουσον. Αὔριον, εἰς τὴν ταφήν σου θὰ θανατώσω τὸν Μουσάλωνα καὶ τὴν οἰκογενειάν του, διὰ νὰ μείνω μόνος ἐπίτροπος τοῦ υἱοῦ σου.

Μετὰ ὀκτὼ ἡμέρας θὰ ῥίψω τὸν υἱόν σου εἰς φυλακὴν, εἰς τὴν παραθαλασσίαν.

Μετὰ ἓν ἔτος θὰ τῷ ἐξορύξω τοὺς ὀφθαλμοὺς διὰ πεπυρακτωμένου σιδήρου.

Τότε ὁ Αὐτοκράτωρ, συλλέγων τὰς ὀλίγας δυνάμεις ὅσαι ἔτι τῷ ἔμενον, ἐσύρθη κάτω τῆς κλίνης του, μέχρι τῶν ποδῶν τοῦ Παλαιολόγου.

— Εὐσπλαγχνίσθητι, τῷ ἔκραξεν, εὐσπλαγχνίσθητι τὸ παιδίον μου. Ἐκδικήθητι ἐπ' ἐμοῦ, κτύπα με διὰ τοῦ ξίφους σου, ἀλλ' ἐλέησον τὸ παιδίον μου.

— Νὰ σὲ κτυπήσω διὰ τοῦ ξίφους μου! Μετὰ μίαν ὥραν θὰ εἶσαι νεκρός.

— Ἔλεος, ἔλεος, σὲ καθικετεύω ἐν ὀνόματι τοῦ θεοῦ.

— Θεόδωρε Λάσκαρη, ὁ θεὸς εἶναι δίκαιος. Εἰς τὴν φυλακὴν ἐν ᾗ θέλει κατάκεισθαι ὁ υἱός σου, μ' ἐφύλαξας δέσμιον ἐπὶ τρία ἔτη. Διὰ τοῦ πεπυρακτωμένου σιδήρου ὅστις θέλει ἐξορύξει τοὺς ὀφθαλμούς του, ἐξηγρίους τοὺς αἰλούρους οἵτινες κατέφαγον τὴν ἀδελφήν μου, ἐγκεκλεισμένην κατὰ διαταγήν σου μετ' αὐτῶν εἰς σακκίον.

— Ἀλλ' εἶναι τὸ παιδίον ἀθῶον.

— Ἀθῶα γυνὴ ἦτον καὶ ἐκείνη.

— Ποῖον ἔπραξεν ἔγκλημα;

— Καὶ ποῖον ἦτον τῆς ἀδελφῆς μου τὸ ἔγκλημα; Ὅτι δὲν ἤθελε νὰ νυμφεύσῃ τὴν θυγατέρα της μετὰ τοῦ ἀγαπητοῦ σου Μουσάλωνος. Συνετρίψας τὴν μητρικὴν καρδίαν, ἂς συντριβῇ ὁμοίως ἡ πατρική σου καρδία. Ἐφόνευσας γυναῖκας. Τὸ παιδίον ὁμοίως θὰ φονευθῇ. Ἀνταπόδοσις εἶναι τοῦτο, καὶ νόμος δικαιοσύνης.

— Ἀλλὰ, ἀνέκραξεν ὁ Λάσκαρις, εἰμὴ αὐτοκράτωρ εἰσέτι. Σωματοφύλακες, πρὸς ἐμέ!

Ἀλλ' ὁ Μιχαὴλ ἔθεσε τὸν πόδα του εἰς τὸν τράχηλον τοῦ Θεοδώρου, καὶ ἀπέπνιξε τὴν φωνήν του.

— Σιωπὴ, πτῶμα! εἶπε· Δὲν ἠξεύρεις ὅτι θνήσκων αὐτοκράτωρ δὲν βασιλεύει πλέον; Ἀλλὰ πρὸς τί νὰ τὸν ἐμποδίζω νὰ κράξῃ, ἐπρόσθεσεν ἀποσύρων τὸν πόδα του. Οὐδεὶς θέλει ἔλθει, οὐδεὶς θέλει ὑπακούσει εἰς τὴν φωνήν του, καὶ ἂν ἔλθῃ τις, εἰς τὸ πρῶτον νεῦμα τῆς χειρός μου θὰ τὸν πτύσῃ εἰς τὸ πρόσωπον.

Καὶ μετὰ ταῦτα ἐκάθησε παρὰ τὴν κλίνην τοῦ Αὐτοκράτορος.

Μία παρῆλθεν ὥρα, χωρὶς ἄλλος πλέον θόρυβος ν' ἀκουσθῇ, ἐκτὸς τῆς ἀγωνίας τοῦ θνήσκοντος.

Αἴφνης ἔπαυσεν ἡ ἀγωνιῶσα ἀναπνοή, καὶ σπασμώδης κλόνος ἐκίνησε τὸ ῥάσσον τοῦ Θεοδώρου.

Τότε ἔκλινεν ὁ Μιχαὴλ, καὶ ἔλαβεν ἀπὸ τὸ στῆθος τοῦ πτώματος τὸ αὐτοκρατορικὸν θέσπισμα, τὸ διορίζον ὡς ἐπιτρόπους τοῦ υἱοῦ του τὸν Μιχαὴλ Παλαιολόγον καὶ τὸν Μουσάλωνα.

— Στρατιῶται, ἔκραξε προελθὼν εἰς τὴν θύραν τῆς σκηνῆς, ὁ αὐτοκράτωρ ἀπέθανε, καὶ εἰς ἐμὲ ὀφείλετε ὑπακοήν. Ἐγώ εἰμι ὁ ἀντιβασιλεὺς τῆς Νικαίας. Ἰδοὺ τοῦ Αὐτοκράτορος τὸ τελευταῖον θέσπισμα.

— Ζήτω ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος! ἀνέκραξαν χιλιάδες φωνῶν. Τὴν δ' ἐπαύριον, εἰς τὴν κηδείαν τοῦ αὐτοκράτορος, ἐφονεύθη ὁ Μουσάλων.

Καὶ μετὰ ἓν ἔτος ἐντὸς φυλακῆς, κατὰ τὴν παραθαλασσίαν, ἐξωρύττοντο οἱ ὀφθαλμοὶ δυστυχοῦς παιδίου, οὔτε ἀντίστασιν κἂν ἀντιτάττοντος εἰς τοὺς δημίους αὐτοῦ.

(Ἐκ τοῦ Γαλλικοῦ τοῦ Βερτοῦ).

ΔΥΩ ΛΟΓΟΙ

ΤΟΥ

ΥΠΕΡΕΙΔΟΥ.

Ἐνῷ ὁ φιλόπλουτος ὅμιλος ἀγάλλεται διὰ τὴν ἀνακάλυψιν γαιῶν χρυσοφόρων, ἐνῷ οἱ μηχανικοὶ καὶ ναυτιλλόμενοι παρασκευάζονται νὰ πανηγυρίσωσι τὴν ἐριζωνίαν ἐφεύρεσιν τῆς χρήσεως τοῦ θερμοῦ ἀέρος ὡς κινοῦντος, ἐνῷ οἱ γεωγράφοι μὲ ἄφατον χαρὰν μανθάνουσι τὴν ἀνακάλυψιν πορθμοῦ ἀπὸ τοῦ εἰρηνικοῦ εἰς τὸν ἀτλαντικὸν ὠκεανὸν καπὰ τὸν ἀρκτῷον πόλον, δὲν λέγω περὶ πλανητῶν διότι *γλαῦκ' εἰς Ἀθήνας*, σκιρτῶσι καὶ οἱ συμφιλολογοῦντες καὶ περιπτύσσονται ἀλλήλους διὰ τὸ εὕρημα πολυτιμοτάτου θησαυροῦ, τοῦ ὁποίου οὔτε ἴχνη πλέον ὑπῆρχον, ἀνελπίστως διασωθέντος. Τίς ἤθελε πιστεύσει ν' ἀναγνώσῃ σήμερον λόγους τοῦ *Ὑπερείδου*; — Ναί! ὁ *ὄπακρος ἐν πᾶσι* κατὰ τὸν Λογγῖνον ἀνέστη ἐκ νεκρῶν, οὐχὶ ἐν τῇ πατρίᾳ αὐτοῦ γῇ, ἐν τῇ πόλει τοῦ Κέκροπος, ἔνθα ἐτάφη, ἀλλ' ἐν τῇ πατρίδι τοῦ Κέκροπος, ἐν ταῖς Αἰγυπτίαις Θήβαις, ἔνθα ἐτάφη ὅστις ἔφερε τοὺς λόγους του ἐγκόλπιον.

Ἀκούσατε τὸ θαυμαστὸν διήγημα. Ὁ Ἰωσὴφ *Ἀρδέντιος* ἐκ Λονδίνου περιηγούμενος ἐν Αἰγύπτῳ ἐν ἔτει 1847 ἠγόρασε παρὰ δύω Ἀράβων ἀντὶ μικροῦ ἀργυρίου πάπυρον εὑρεθέντα ἐντὸς σαρκοφάγου ἐν Θήβαις. Κομίσας αὐτὸν εἰς Ἀγγλίαν ἔμαθε παρὰ τῶν φιλολόγων καὶ ἰδίως παρὰ Σαμουὴλ *Βιρχίου*, ὅτι κατέχει δύω λόγους τοῦ Ὑπερείδου, κατὰ τὴν γραφὴν, τὸ μέγεθος, τὴν ὕλην καὶ ἐν γένει καθ' ὅλα παραπλησίους εἰς τὰ μικρὰ τεμάχια τὰ ἐν τῇ αὐτῇ χώρᾳ παρὰ τοῦ *Ἀρισῶνος* εὑρεθέντα καὶ ἐκδοθέντα ἐν ἔτει 1848. Τὸ ὄνομα τοῦ Ὑπερείδου δὲν ὑπάρχει ἐπὶ τοῦ δισχιλιετοῦς τούτου χειρογράφου, ἀλλ' ἡ ὑπόθεσις τῶν λόγων καὶ ἡ μαρτυρία τῶν ἀρχαίων περὶ αὐτῶν οὐδεμίαν ἐπιτρέπουσιν ἀμφιβολίαν. Ἐνῷ μάλιστα τὰ τρία τοῦ Ἀρισῶνος τεμάχια κατὰ τοὺς ἐπισημοτέρους τῶν φιλολόγων (Βοίκιον καὶ Σαούπιον) δὲν ἀνήκουσιν εἰς τὸν κατὰ Δημοσθένους, σήμερον συσχετίζονται μεθ' ἑνὸς τῶν δύω λόγων, τοῦ ὑπὲρ Λυκόφρονος.

Ὁ ἐκ Κανταβριγίας Κυρκίλλιος *Βαβιγκτὼν* ἐξέδωκε πρῶτος τὸ εὕρημα συνάψας καὶ τὰ τοῦ Ἀρισῶνος τεμάχια εἰς τὸν ὑπὲρ Λυκόφρονος, ἀλλ' ἡ πολυτελὴς αὐτοῦ ἔκδοσις εἶναι καὶ βαρύτιμος, διὰ τοῦτο χρεωστοῦμεν πλείστην χάριν εἰς τὸν ἐν Γοττίγγῃ Καθηγητὴν *Σναϊδεβῖνον*, ὅστις ἐν μικρῷ φυλλαδίῳ ἐσχολίασε καὶ πρὸ μικροῦ ἐξέδωκε τὸν νέον τοῦτον θησαυρὸν, καταστήσας αὐτὸν εἰς πάντας εὐαπόκτητον.

Ὡς εἶναι γνωστὸν ἡ τῶν Ι΄. ῥητόρων ἔκδοσις τοῦ Δόβσωνος οὐδὲν περιέχει τοῦ Ὑπερείδου, διότι μόνα τὰ περὶ αὐτοῦ ἐγκώμια καὶ ὀλίγαι τινὲς λέξεις του μᾶλλον ἢ φράσεις μᾶς διεσώθησαν.

Σύγχρονος τοῦ Δημοσθένους ὁ Ὑπερείδης ἀνήκει εἰς τὴν πλειάδα τῶν μεγάλων ῥητόρων, τῶν ὁποίων ἐκεῖνος ἦτον ὁ ἡγεμών. (Κικ. ἐν Βρούτῳ. 9.) Ὁ Διονύσιος (ἐν τῇ τῶν ἀρχ. Κρίσει) λέγει περὶ Ὑπερείδου ὅτι, εἶναι *εὔστοχος μὲν, σπάνιον δ' αὐξητικὸς· καὶ τῇ μὲν τῆς φράσεως κατασκευῇ Λυσίαν ὑπερῆρκὼς, τῇ δὲ τῆς εἰρωνείας παρουσίᾳ πάντας· ἔτι δὲ τοῦ κρινομένου διὰ παντὸς ἔχεται καὶ ταῖς ἀνάγκαις τοῦ πράγματος ἐμπέφυκε· καὶ συνέσει πολλῇ κεχορήγηται καὶ χάριτος μεστός ἐστιν, καὶ δοκῶν ἁπλοῦς οὐκ ἀπήλλακται δεινότητος· τούτου ζηλωτέον μάλιστα τῶν διηγήσεων τὸ λεπτὸν καὶ σύμμετρον ἔτι δὲ καὶ τὰς ἐφόδους, αἷς ἐπὶ τὰ πράγματα βαδίζει.* Ἐξ αὐτῆς τῆς εἰκόνος προκύπτει, ὅτι ἴδιον τοῦ Ὑπερείδου ἦτον ἡ εἰρωνεία, οὐχὶ φορτικὴ καὶ ἐπιτετηδευμένη, ἀλλ' εὔκαιρος καὶ ἐπιδεξία καὶ ἔμμουσος, τοσούτῳ μᾶλλον δεικνύουσα εὔστοχον τὸ κέντρον αὐτῆς, ὅσῳ ἦτο κεκαλυμμένη ὑπὸ τὸ ἀφελὲς καὶ φυσικὸν σχῆμα τοῦ λόγου, οὐδὲν ἔχοντος περιττὸν καὶ ἀλλότριον, ἀλλ' ἐνδιατρίβοντος εἰς πράγματα καὶ δι' αὐτῶν πονηρευομένου. Τὴν αὐτὴν κρίσιν ἐπιφέρει καὶ ὁ Λογγῖνος ὅτι *ἄφατοι περὶ αὐτόν εἰσιν ἀστεϊσμοὶ* κτλ. *ἀμίμητον δὲ εἰπεῖν τὸ ἐν πᾶσι τούτοις ἐπαφρόδιτον.*

Ἐν τούτοις τὸ γένος τῶν γραμματικῶν ἐσκανδαλίσθη ὑπὸ τῆς περὶ τὴν λέξιν ἀμελείας τοῦ Ὑπερείδου, ὅθεν ὁ *Ἑρμογένης* λέγει: *Ἴδιον Ὑπερείδου τὸ καὶ ταῖς λέξεσιν ὀφειδέστερόν πως καὶ ἀμελέστερον χρῆσθαι· ὥσπερ ὅταν μωρώτατος λέγῃ καὶ γαλεάγρα καὶ ἐκκοκύζειν καὶ ἐστηλοκόπηται καὶ ἐπήβολος καὶ ὅσα τοιαῦτα.* Ποῖα τὰ ὅσα τοιαῦτα ἴδε παρὰ *Πολυδεύκει*, ὅστις ὅμως ἐν τῇ τάξει τῶν τοιούτων καινολόγων καταριθμεῖ πάντας, δηλ. τὸν Πλάτωνα, τὸν Θουκυδίδην, τὸν Εὐριπίδην, τὸν Σοφοκλέα, τὸν Ξενοφῶντα κτλ. Ἀλλὰ γνωρίζομεν πόσον οἱ γραμματικοὶ εἶναι εὐσκανδάλιστοι. Ἕνεκα τοιούτων λογιδίων ὁ Λιβάνιος ἐν τῇ ὑποθέσει τοῦ περὶ τῶν πρὸς Ἀλέξανδρον συνθηκῶν λόγου τοῦ Δημοσθένους θεωρεῖ αὐτὸν ψευδεπίγραφον καὶ ἀποδοτέον εἰς τὸν Ὑπερείδην. Ποῖα δὲ τὰ λογίδια ταῦτα; *νεόπλουτοι καὶ βδελυρεύονται.*

Δὲν ἐσκανδαλίσθησαν ὅμως μόνοι οἱ γραμματικοὶ ὑπὸ τοῦ Ὑπερείδου, ἀλλὰ καὶ οἱ δικασταί, διότι ἀγορεύων ὑπὲρ τῆς Φρύνης καὶ βλέπων δυσχερῆ τὴν ἀπολογίαν, παρήγαγεν αὐτὴν εἰς τὸ μέσον, καὶ περιῤῥήξας τοὺς χιτωνίσκους, ἔδειξε γυμνὰ τὰ στέρνα, καὶ ἐκ τῆς ὄψεως αὐτῆς ἐπεῤῥητόρευσε τοὺς ἐπιλογικοὺς οἴκτους, ὥστε ἐπέτυχε τὴν ἄφεσιν. Σημειῶσαι τὴν πονηρίαν τοῦ ἀνδρὸς καὶ εἰς τοῦτο, ὅτι ἡ Φρύνη ἦτο μᾶλλον καλὴ ἐν τοῖς μὴ βλεπομένοις (*Σέζτος πρὸς ῥήτορας* Ἀθήν. ιγ΄. 590) καὶ ἀπ' αὐτῆς ὁ Ἀπελλῆς ἀνέγραψε τὴν Ἀναδυομένην Ἀφροδίτην.

Καὶ οἱ δύω εὑρεθέντες λόγοι εἶναι τοῦ αὐτοῦ εἴδους, ἀπολογίαι εἰσαγγελίας, ἡ μὲν ὑπὲρ Εὐξενίππου πρὸς Πολύευκτον, ἡ δὲ ὑπὲρ Λυκόφρονος πρὸς Λυκοῦργον. Ἀλλὰ κατὰ τὴν πρώτην εἰσαγγελίαν συγκατηγορεῖ καὶ ὁ Λυκοῦργος, *ὁ σεμνὸς καὶ ὅλος κατηγορικὸς καὶ φιλαλήθης καὶ παῤῥησιαστικός.*

Κατὰ δυστυχίαν ὁ ὑπὲρ Λυκόφρονος λόγος ἀνευρέθη πολὺ ἀτελὴς καὶ, ἐπειδὴ χρῄζει πολλῆς φιλολογικῆς ἐρεύνης, θέλομεν ὁμιλήσει ἐνταῦθα μόνον περὶ τοῦ ἑτέρου, ὅπως δώσωμεν πρόχειρόν τινα ἰδέαν περὶ τοῦ ῥήτορος.

Μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην ὁ Φίλιππος ἀπένειμεν εἰς τοὺς Ἀθηναίους τὸν Ὠρωπὸν μετὰ τοῦ ἀγροῦ, ἀμφισβητήσιμον ὄντα μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Θηβαίων· ἐγένετο δὲ ψήφισμα ὅπως διανεμηθῇ εἰς πέντε κλήρους, ὥστε σὺν δυὼ φυλαὶ νὰ λάβωσιν ἕκαστον· καὶ τοῦτο, διότι πέντε λόφους (ὄρη) περιελάμβανεν ὁ ἀγρός. Ἀλλ' ἠγέρθη λόγος, ὅτι τὸ λαχὸν εἰς τὴν Ἀκαμαντίδα καὶ τὴν Ἱπποθοωντίδα ὅρος δὲν κατείχετο παρ' αὐτῶν προσηκόντως, ὡς πρότερον ἀφορισθὲν εἰς τὸν Ἀμφιάραων ὑπὸ τῶν πεντήκοντα ὁριστῶν. Ὅπως λυθῇ ἡ ἀπορία, ὁ δῆμος προσέταξε τὸν Εὐξένιππον νὰ ἐγκατακλιθῇ μετ' ἄλλων δύω ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Ἀμφιαράου, ὥστε ἂν ὁ θεὸς οὗτος θεωρῇ τὸ ὅρος ἴδιον αὐτοῦ, νὰ ἐξηγηθῇ πρὸς αὐτοὺς κατ' ὄναρ. Ὁ Εὐξένιππος, ἄνθρωπος πλούσιος καὶ προβεβηκώς, κοιμηθεὶς ἀπήγγειλεν εἰς τὸν δῆμον, ὅτι εἶδεν ἐνύπνιον, ν' ἀποδοθῇ τὸ ὅρος εἰς τὸν θεόν. Ὡς ἐκ τούτου ὁ Κυδαντίδης Πολύευκτος ἔγραψε ψήφισμα, αἱ μὲν δύω φυλαὶ ν' ἀποδώσωσι καὶ τὸ ὅρος καὶ τὰ χρήματα ἃ ἦν τὸ ἐπώλησαν εἰς ἰδιώτας, αἱ δὲ ὀκτὼ φυλαὶ ν' ἀποζημιώσωσιν αὐτὰς (ποιῆσαι τὰ διάφορα καὶ ἀποδοῦναι). Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ψήφισμα ἐκρίθη μὴ ὀρθῶς γεγραμμένον, ἐτιμήθη ὁ γράψας πέντε καὶ εἴκοσι δραχμῶν, δέκα ἔχων συνηγόρους ἐκ τῆς Αἰγηΐδος φυλῆς, ἐξ ὧν καὶ τὸν Ὑπερείδην, ὅστις ὡς Κολλυτεὺς ἀνῆκεν εἰς τὴν φυλὴν ταύτην. Παροργισθεὶς λοιπὸν διὰ τὴν ἀποτυχίαν του ὁ Πολύευκτος εἰσήγγειλε τὸν Εὐξένιππον ὡς ψευδόμενον καὶ λαβόντα χρήματα· προσέλαβε δὲ συγκατηγορήσοντα καὶ τὸν Λυκοῦργον, ὅστις λέγεται ὅτι πώποτε εἰς μάτην δὲν ἐκατηγόρησεν. Ἀλλ' ὁ ἀνευρεθεὶς λόγος τοῦ Ὑπερείδου εἶναι δευτερολογία, οὔτε γνωρίζομεν τίς ἐπρωτολόγησεν ἀπολογούμενος ὑπὲρ τοῦ Εὐξενίππου κατὰ τῆς κατηγορίας.

Ὁ ἀγὼν ἦτο περὶ εἰσαγγελίας, τοῦτέστι περὶ τῆς συνοπτικωτέρας διαδικασίας, μὴ ἐπιτρεπούσης σκῆψιν ἢ ὑπωμοσίαν, διότι τὰ κεφάλαια τοῦ εἰσαγγελτικοῦ νόμου ἦσαν τὰ σοβαρώτερα, ἐάν τις καταλύσῃ τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων, ἢ συνέλθῃ ἐπὶ καταλύσει τοῦ δήμου, ἢ ἑταιρικὸν συναγάγῃ, ἢ προδώσῃ πόλιν τινα, ἢ ναῦς, ἢ πεζὴν, ἢ ναυτικὴν στρατιὰν, *ἢ ῥήτωρ ὢν μὴ λέγῃ τὰ ἄριστα τῷ δήμῳ τῶν Ἀθηναίων χρήματα λαμβάνων.*

Ὁ Ὑπερείδης ἄρχεται ἀμέσως εἰρωνευόμενος, ὅτι ἄλλοτε αἱ εἰσαγγελίαι ἦσαν περὶ τῶν μεγίστων, τώρα δὲ περὶ ἐνυπνίων· ὅθεν προτείνει, ὅπως λέγομεν σήμερον τὸ ἀπαράδεκτον, ὅπως δὲ ἔλεγον τότε τὸ μὴ ἐκ τῶν νόμων εἶναι, διότι τὸ τελευταῖον κεφάλαιον τοῦ εἰσαγγελτικοῦ νόμου, περὶ οὗ μόνον ἐνταῦθα ὁ ἀγὼν, ἐγράφη κατὰ μόνων τῶν ῥητόρων οὐχὶ δὲ κατὰ πάντων, ὁ δὲ Εὐξένιππος ἦτον ἰδιώτης. Ἀλλ' ὅμως ὁ Πολύευκτος εἶναι τόσον ἀνδρεῖος διώκων τὴν εἰσαγγελίαν, ὥστε θέλει νὰ μὴ καταφεύγῃ ὁ ἀπολογούμενος εἰς τὸν εἰσαγγελτικὸν νόμον, οὔτε νὰ ἀκούσωσιν οἱ δικασταὶ τοὺς ὑπὲρ αὐτοῦ ἀναβαίνοντας, ἐνῷ αὐτὸς εἶχε δέκα συνηγόρους, ὅταν ἐκρίνετο διὰ τὸ ψήφισμά του. Ἐὰν ἐνόμιζεν ὅμως τὸν Εὐξένιππον ψευδόμενον, δὲν ἤθελε γράψει ἐκεῖνο τὸ ἀντιφατικὸν ψήφισμά του, τώρα δὲ ὑποπτευόμενος ὤφειλεν, ὡς εἶπεν ὁ πρότερος αὐτοῦ λέγων, νὰ πέμψῃ εἰς Δελφοὺς, διὰ νὰ μάθῃ τὴν ἀλήθειαν. Ἐπειδὴ λοιπὸν συνέβη νὰ τὸν καταψηφίσωσιν οἱ δικασταὶ τιμῶντες αὐτὸν μόνον εἰκοσιπέντε δραχμῶν, εἰσαγγέλλει τὸν Εὐξένιππον ἐπὶ ἀειφυγίᾳ. Διὰ νὰ προστρίψῃ δὲ μῖσος καὶ ὄνειδος εἰς τὸν Εὐξένιππον, ὅλως ἔξω τοῦ πράγματος, τὸν προσάπτει ὅτι ἄρησε τὴν Ὀλυμπιάδα ν' ἀναθέτῃ τὴν φιάλην εἰς τὸ ἄγαλμα τῆς Ὑγείας. Ἀλλ' ἂν ἦτο καλὸς πολίτης ὁ Πολύευκτος ὤφειλε ν' ἀντιλέγῃ ἐγκαίρως, ὅταν ὁ Ἀλέξανδρος ἐπιστέλλῃ τὰ μὴ δίκαια εἰς τὴν πόλιν. Δὲν εἶναι κόλαξ τῶν Μακεδόνων ὁ Εὐξένιππος, ὅστις οὔτε ἐνταῦθα τοὺς ἐξένισεν, οὔτε εἰς τὴν Μακεδονίαν ποτὲ ἦλθεν.

Ἀλλ' ὁ περὶ φιάλης λόγος εἶναι ὅλως ἀνάρμοστος, διότι καὶ ἡμᾶς προσέταξεν ὁ Ζεὺς ὁ Δωδωναῖος νὰ ἐπικοσμήσωμεν τὸ ἄγαλμα τῆς Διώνης ὡς καὶ ἐπράξαμεν· ἡ δὲ Ὀλυμπιὰς τὸ ἐθεώρησεν ἔγκλημα, διότι ἡ Μολοσσία εἰς αὐτὴν ἀνήκει. Ἠθέλαμεν ἄρα καταδικάσει αὐτοὶ ἑαυτοὺς λέγοντες ἀδίκημα τὴν ἀνατεθεῖσαν εἰς τὸ παρ' ἡμῖν ἄγαλμα τῆς Ὑγείας φιάλην, ἐνῷ ἀπεκρούσαμεν τὰς ἐγκλήσεις τῆς Ὀλυμπιάδος, ἐμοῦ δὶς λαλήσαντος ἐναντίον τῶν παρ' αὐτῆς πεμφθέντων.

Ἐπειδὴ ὅμως προκιρεῖται νὰ πολιτεύεται ὁ Πολύευκτος, δὲν ἔπρεπε νὰ εἰσαγγέλλῃ ἰδιώτας, ἀλλὰ ῥήτορας, ὅπως ἔπραξα ἐγὼ ὁ Ὑπερείδης ἐξάκις παραγράψας τὸν εἰσαγγελτικὸν νόμον καὶ ὑπογράψας τὴν εἰσαγγελίαν, κατ' Ἀριστοφῶντος τοῦ Ἀζηνιέως, Διοπείθους τοῦ Σφηττίου, Φιλοκράτους τοῦ Ἀγνουσίου καὶ ἄλλων. Οὔτε ἔπραξα ὅπως ὁ Πολύευκτος, ὅστις, ὀλίγα λέγων περὶ τῆς ἀντιγραφῆς, φέρει ἄλλας αἰτίας καὶ διαβολὰς ἔξω τοῦ πράγματος, ὥστε, ἂν ἀπολογῶνται οἱ κρινόμενοι, νὰ εἴπωσιν οἱ δικασταί, *τί ταῦθ' ἡμῖν λέγετε;* ἐὰν δὲ δὲν ἀπολογηθῶσιν, νὰ διαμένωσιν ὑπὸ τὴν ὀργὴν τῶν δικαστῶν. Οὕτω παρενείρει πολλάκις ἐν τῷ λόγῳ, ὅτι ὁ Εὐξένιππος ἔχει πολλὴν οὐσίαν, καὶ ὅτι δὲν ἀπέκτησεν αὐτὴν ἐκ δικαίου, ἐνῷ τοῦτο οὐδὲν συντείνει εἰς τὸν ἀγῶνα.

Ἀλλ' οὐδεὶς μεγαλοψυχότερος τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων, ὅστις οὔδε τοὺς συκοφαντοῦντας περὶ χρημάτων δημοσίων ἀκούει, ὡς ὑπάρχουσι πολλὰ παραδείγματα καὶ τὸ τοῦ Λυσάνδρου ὑποσχεθέντος νὰ εἰσπράξῃ εἰς τὴν πόλιν τριακόσια τάλαντα ἐκ τοῦ μετάλλου τοῦ Ἐπικράτους, τὸ ὁποῖον οὗτος εἰργάζετο τρία ἔτη, μετεῖχον δὲ οἱ πλουσιώτατοι τῶν ἐν τῇ πόλει. Ἀλλ' οἱ δικασταὶ ἐσεβάσθησαν τὴν ἰδιοκτησίαν καὶ τὴν ὑπόλοιπον ἐργασίαν τοῦ μετάλλου ἐβεβαίωσαν, ὥστε αἱ ἐκεῖθεν πρόσοδοι πάλιν ηὔξησαν. Ἀγαθοὶ εἶναι ὅμως οἱ πολῖται οἱ φροντίζοντες περὶ τῶν εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον ὠφελίμων, οὐχὶ δὲ οἱ τῶν ἐργαζομένων ἀφαιροῦντες τοὺς πόρους καὶ λέγοντες ὅτι πορίζουσιν αὐτοὺς, ἐνῷ προπαρασκευάζουσι τὴν ἀπορίαν.

Πῶς δὲ, ἐνῷ κατηγορεῖ τὸν Εὐξένιππον, ὅτι παρ' Ἀθηναίων ἔλαβε χρήματα, οὐχὶ δὲ παρὰ ξένων, δὲν εἰσαγγέλλει αὐτοὺς τοὺς δόντας;

Ἀλλ' ὅταν διαψηφίζεσθε, ὦ ἄνδρες δικασταὶ, καλεῖτε τὸν γραμματέα νὰ σᾶς ἀναγνώσῃ τὴν εἰσαγγελίαν καὶ τὸν νόμον τὸν εἰσαγγελτικὸν καὶ τὸν ὅρκον τὸν ἡλιαστικὸν καὶ ὅ,τι εἶναι δίκαιον καὶ εὔορκον, τοῦτο ψηφίζεσθε. Ἐβοήθησα λοιπὸν ὅσα εἶχον, καὶ ὑπολείπεται μόνον τοὺς φίλους *παρακαλεῖν καὶ τὰ παιδία ἀναβιβάζειν.*

Τοιαύτη τις ἡ κατασκευὴ τοῦ ἀνευρεθέντος λόγου, τοῦ ὁποίου ἡ ὑπόθεσις δὲν ἦτο πολλοῦ πλατυσμοῦ δεκτική. Ἐν τῷ μικρῷ τούτῳ παραδείγματι φαίνεται ὁ χαρακτὴρ τοῦ ῥήτορος, ἄξιος τῆς κρίσεως τοῦ Διονυσίου, ὅστις ἐν αὐτῷ καὶ τῷ Δημοσθένει θεωρεῖ ὑπάρχουσαν τὴν ῥητορικὴν τελειότητα.

Πραγματικῶς ἐν τῇ συντόμῳ ταύτῃ δευτερολογίᾳ βλέπομεν τὸν ῥήτορα εὐφυῶς καὶ ἄνευ ὄγκου δεικνύοντα τὸ γελοῖον τῆς κατηγορίας καὶ ὅλως ἀνυπόστατον, συγχρόνως δὲ συγκρίνοντα τὸν εἰσαγγέλλοντα πρὸς τὸν κρινόμενον μετ' ἐπιτηδείου διασυρμοῦ κατ' ἐκείνου. Ἐνῷ ἐκθέτει εἰς φῶς τὴν πανουργίαν τοῦ Πολυεύκτου, καθαπτομένου τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τοῦ Εὐξενίππου, δὲν καταφεύγει εἰς βάνουσα ἐγκώμια ὑπὲρ αὐτοῦ, ἀλλὰ μετὰ πολλῆς χάριτος διὰ τῶν πραγμάτων δεικνύει πόσον ἀτεχνῶς ἐκτραγῳδοῦνται τὰ παραφθεγγόμενα καὶ τελευταῖα ἐγκωμιάζων τοὺς Ἀθηναίους, οἵτινες δὲν ἐξετάζουσι πόθεν καὶ πῶς ἕκαστος ἔχει τὴν περιουσίαν του, ἀλλ' ἂν ἀδικῇ τὴν πόλιν.

Ὁ Ὑπερείδης ἀνήκει λοιπὸν εἰς τὴν ὡραίαν ἐκείνην ἐποχὴν, ὅτε ἡ ῥητορικὴ δὲν ἦτον ἐπιτηδεία διαστρέβλωσις τῶν πραγμάτων καὶ δι' ἐγκολπιζομένων περιόδων σοφιστική. Ἡ εὐφυὴς χρῆσις τῶν ἐκ τῆς ὑποθέσεως περιστάσεων καὶ ἡ ἔκθεσις κατὰ τὸν φυσικὸν τῆς ἀλληλουχίας αὐτῶν τρόπον, ὅστις ἀμέσως πείθει τὸν νοῦν τοῦ ἀκροατοῦ, εἶναι ἡ παρὰ τοῦ ῥήτορος διωκομένη τέχνη. Τοιαύτην φυσικὴν ἀλληλουχίαν δεικνύει καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ παρόντος λόγου. Ἀπὸ τὸ παράνομον τῆς εἰσαγγελίας μεταβαίνει εἰς τὸ παράλογον τῆς ἀπαιτήσεως τοῦ κατηγόρου, νὰ μὴ ἐξετασθῇ κἂν ὁ νόμος καὶ διὰ τοῦτο ζητοῦντος νὰ μὴ ἀπολογηθῇ τις ὑπὲρ τοῦ κρινομένου, ἐνῷ αὐτὸς ὁ Πολύευκτος εἶχε δέκα συνηγόρους, ὅταν ἐκρίνετο, καὶ διότι τότε ἐτιμήθη εἰκοσιπέντε δραχμῶν, ἀγανακτῶν στρέφεται κατὰ τοῦ Εὐξενίππου, καὶ μὴ ἔχων τι νὰ εἴπῃ συῤῥάπτει ἀτέχνους αἰτίας ἐκ τοῦ ἰδιωτικοῦ αὐτοῦ βίου, ἀλλὰ οἱ δικασταὶ ἔδειξαν πολλάκις, ὅτι οὐχὶ μόνον ὅταν ἐκτραγῳδῶνται τοιαῦτα δὲν προσέχουσιν, ἀλλὰ καὶ ὅταν περὶ τοιούτων γίνωνται αἱ κατηγορίαι. Οὐδεμία ὑπάρχει καθ' ὅλον τὸν λόγον διακοπὴ, οὐδὲν ἄσχετον καὶ ἀσύνδετον, ἀλλὰ ῥέει ὁμαλῶς καὶ αὐτομάτως συνεχιζόμενος ἐκ τῶν πραγμάτων.

Ὁ παρὼν λόγος δὲν ἀρκεῖ ἐντούτοις διὰ νὰ συγκρίνωμεν μὲ τοὺς μεγίστους ῥήτορας τὸν Ὑπερείδην· ἔχει ὅμως προτερήματα, τὰ ὁποῖα δὲν ἠδυνήθησαν νὰ μιμηθῶσιν οἱ μεταγενέστεροι. Οὕτω λέγει ὁ Διονύσιος περὶ Δεινάρχου, ὅστις ἠθέλησε νὰ μιμηθῇ ὅλους τοὺς χαρακτῆρας, ὅτι τῆς μὲν λέξεως τὸ ἰσχυρὸν, τῆς δὲ συνθέσεως τὸ ἁπλοῦν, τῶν δὲ πραγμάτων τὸ εὔκαιρον, τῆς δὲ κατασκευῆς τὸ μὴ τραγικὸν μήδε ὀγκῶδες, ἦσαν ἴδια τοῦ Ὑπερείδου· ὅσοι δὲ λόγοι εἶναι κατὰ ταῦτα ἐνδεέστεροι, ἂν καὶ κατὰ τἄλλα δὲν εἶναι κακῶς γεγραμμένοι, εἶναι ἀποδοτέοι εἰς τὸν Δείναρχον. Ἄνευ τῆς χάριτος καὶ τῆς δυνάμεως τοῦ Ὑπερείδου οἱ μιμηταὶ αὐτοῦ ἀπέβησαν αὐχμηροὶ, ὁποῖοι οἱ Ῥοδιακοὶ ῥήτορες.

Ὁ Ὑπερείδης ἐπολιτεύθη ἐξ ἀρχῆς μετὰ τοῦ Λυκούργου καὶ τοῦ Δημοσθένους κατὰ τῶν φιλιππιζόντων καὶ παρασκευαζομένου τοῦ Φιλίππου κατὰ τῆς Εὐβοίας ἐπέδωκε δύω τριήρεις καὶ ἐξεπέμφθη εἰς τοὺς Βυζαντίους βοηθὸς (*Πλούτ.* Ὑπερ.), μετὰ δὲ τὴν κατάληψιν τῆς Ἐλατείας ὑπὸ τοῦ Φιλίππου συνεπρέσβευσε μετὰ τοῦ Δημοσθένους πρὸς τοὺς Θηβαίους, ὅπως συμμαχήσωσι κατὰ τοῦ Μακεδόνος (Δημοσθ. περὶ Στεφ. νέ). Μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην ἔγραψε ψήφισμα, νὰ εἶναι οἱ ἄτιμοι ἐπίτιμοι, οἱ ξένοι Ἀθηναῖοι καὶ οἱ δοῦλοι ἐλεύθεροι, κριθεὶς δὲ ὑπὸ Ἀριστογείτονος παρανόμων, ἔλεγεν, *οὐκ ἐγὼ τὸ ψήφισμα ἔγραψα, ἡ δ' ἐν Χαιρωνείᾳ μάχη.* (*Δημ.* κατ' Ἀριστογ. *Πλούτ.* Ὑπερείδης. Λογῖνος ιέ). Ἐνῷ καὶ αὐτὸς μετὰ τοῦ Ἀριστονίκου ἔγραψε ψήφισμα περὶ στεφανώσεως τοῦ Δημοσθένους (*Δημ.* περὶ στεφ. ξδ'), ἐφάνη κατόπιν ἄπιστος (*Λουκ.* ἐγκ. Δημ.) αἱρεθεὶς ὑπὸ τοῦ λαοῦ κατήγορος τοῦ μετ' αὐτοῦ συμπολιτευομένου, ὡς παρὰ Ἁρπάλου δωροδοκήσαντος, μόνος αὐτὸς ἀδωροδόκητος.

Ἀφοῦ συνέβησαν τὰ περὶ Κράνωνα, ἐξαιτηθεὶς ὑπ Ἀντιπάτρου ἔφυγεν εἰς Αἴγιναν, ἐλήφθη δὲ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Ποσειδῶνος ἀχθεὶς εἰς Κόρινθον, ἔνθα, διὰ νὰ μὴ μαρτυρήσῃ πρὸς τὸν Ἀντίπατρον τ' ἀπόῤῥητα τῆς πόλεως, διέφαγε τὴν γλῶσσάν του καὶ ἐτελεύτησε βασανιζόμενος. (*Πλούτ.* Ὑπερ.).

Μετὰ τὴν πτῶσιν τῆς δημοκρατίας παρήκμασε καὶ ἡ ῥητορικὴ, ἥτις θάλλει, ὅταν αἱ γνῶμαι ἐλευθέρως παλαίωσιν καὶ μαραίνεται, ὅταν τὰ πράγματα εἶναι δεδεσμευμένα εἰς ἀκινησίαν, ἢ φέρωνται ἀκρατήτως εἰς τὸν ὄλεθρον, ὅτε ὁ λόγος οὐδὲν συμβάλλει.

Ἡ παροῦσα ἀνακάλυψις ἔργου ἐκ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀκμῆς, εἶναι μοναδικὴ καὶ, ἐὰν δὲν ἐφοβούμεθα τὸν Ἑρμογένην, ἠθέλομεν εἰπεῖ κατὰ τὸν Ὑπερείδην μονωτάτη.

Π. ΚΑΛΛΙΓΑΣ.

ΝΙΚΗΦΟΡΟΣ ΘΕΟΤΟΚΗΣ.

Ἀπόκρισις ὀρθοδόξου τινὸς πρός τινα ἀδελφὸν ὀρθόδοξον περὶ τῆς τῶν Καθολικῶν δυναστείας καὶ περὶ τοῦ τίνες οἱ σχίσται καὶ οἱ ἐσχισμένοι, καὶ περὶ τῆς βαρβαρικῶς λεγομένης Οὐρίας καὶ τῶν Οὐρίτων καὶ περὶ τοῦ πῶς δεῖ τοὺς ὀρθοδόξους ἀπαντᾶν τοῖς Καθολίκοις. — Τρίτη ἔκδοσις. — Προσετέθη δὲ εἰς τὸ τέλος τοῦ παρόντος βιβλίου ἡ ἐπιστολὴ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως

πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους Σέρβους. Ἐν Ἀθήναις, ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἰω. Ἀγγελοπούλου. Ὁδὸς Ἀθηνᾶς, ἀριθ. 274. 1853. *Τιμᾶται ὀρ.* 2.

Ὁ Κούμας, ἐν τῇ περὶ Ἑλλήνων πραγματείᾳ ἣν ἐπεσύναψεν εἰς τὸν δωδέκατον τόμον τῆς Γενικῆς αὐτοῦ ἱστορίας, ὁρίζει τὰς ἀρχὰς τῆς ὀκτωκαιδεκάτης ἑκατονταετηρίδος ὡς ἐποχὴν τῆς ἀναγεννήσεως ἢ αὐξήσεως τῆς τοῦ ἔθνους παιδείας· ὀρθῶς τοῦτο, διότι, ἂν καὶ ὁ πρὸς τὰ γράμματα ἔρως δὲν ἐγκατέλιπεν ἐντελῶς τὴν γῆν τῆς Ἑλλάδος οὐδὲ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἂν καὶ ἔγκριτοι λόγιοι Ἕλληνες ἀνεδείχθησαν οὐκ εὐάριθμοι κατά τε τὴν ἑκκαιδεκάτην καὶ τὴν ἑπτακαιδεκάτην ἑκατονταετηρίδα, ἀληθῶς ὅμως εἰπεῖν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ἑπομένης ἀνεφάνη ἡ ἐπίτασις ἐκείνη τοῦ ζήλου, ἡ παραγαγοῦσα σχολὰς πολυαρίθμους καὶ ὀνομαστάς, ἡ διαδοῦσα εἰς ὅλας τὰς τάξεις τοῦ ἔθνους τὴν πρότερον εἰς ὀλίγους τινὰς περιωρισμένην παιδείαν, ἡ προπαρασκευάσασα τὴν διαμόρφωσιν τῆς γλώσσης, καὶ ἐπὶ τέλους, διὰ τοῦ συνδυασμοῦ μετ' ἄλλων εὐτυχῶν περιστάσεων, ἐπενεγκοῦσα τὴν ἐπανάστασιν.

Διὰ τίνας ἄρά γε αἰτίας συνέβη ἐν ἀρχῇ τῆς προηγουμένης ἑκατονταετηρίδος ἡ αἰσία αὕτη κρίσις εἰς τὸν διανοητικὸν τοῦ ἔθνους βίον; Ὁ Κούμας περιορίζεται εἰς τὸ νὰ ἀναφέρῃ, ὡς *πηγὰς* τῆς ἐπιγενομένης ταύτης ἀγαθῆς μεταβολῆς, τὰ ἐν Πάτμῳ καὶ ἐν Ἰωαννίνοις σχολεῖα. Ἀλλὰ σχολεῖα λόγου ἄξια ὑπῆρχον καὶ πρότερον, ὡς αὐτὸς οὗτος ὁμολογεῖ, ἐν Κερκύρᾳ, ἐν Κρήτῃ, ἐν Ἀθήναις, ἐν Κωνσταντινουπόλει· τὰ δὲ σχολεῖα ταῦτα δὲν παρήγαγον τοὺς προϋποδειχθέντας ἀρθονωτέρους ὁπωσοῦν καρποὺς, τοὺς ὁποίους οὐδ' αἱ ἐν Πάτμῳ καὶ ἐν Ἰωαννίνοις σχολαὶ ἤθελον βεβαίως παραγάγει, ἂν δὲν συνέβαινον καὶ ἕτερά τινα συντελεστικὰ εἰς τοῦτο γεγονότα.

Ἂν ἐξετάσωμεν τὰς ἐξωτερικὰς τοῦ ἔθνους περιστάσεις, θέλομεν εὕρει αὐτὰς κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους δεινοτέρας ἴσως καὶ αὐτῶν τῶν προηγουμένων· διότι περὶ μὲν τὰ τέλη τῆς ἑπτακαιδεκάτης ἑκατονταετηρίδος, ἡ Κρήτη, κυριευθεῖσα ὑπὸ τῶν Ὀθωμανῶν, καθυπεβλήθη εἰς ζυγὸν πολὺ σκληρότερον ὁμολογουμένως τοῦ Ἐνετικοῦ· ἐν ἀρχῇ δὲ τῆς ὀκτωκαιδεκάτης ὁμοίαν τύχην ἔλαβεν αὖθις καὶ ἡ Πελοπόννησος· κατὰ δὲ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς αὐτῆς ἑκατονταετηρίδος, ἡ ἀποτυχία τῆς πρώτης τοῦ ἔθνους ἐπαναστάσεως ἐπήγαγε συμφορὰς ἀπεριγράπτους οὐ μόνον εἰς τὴν χερσόνησον ἐκείνην, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἔξω τοῦ ἰσθμοῦ Ἑλλάδα, τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θρᾴκην, τὰς νήσους, τὴν μικρὰν Ἀσίαν. Ναὶ μὲν αἱ εὐεργεσίαι τὰς ὁποίας ἡ Ῥωσία εἶχεν ἀρχίσει νὰ ἐπιδαψιλεύῃ εἰς τοὺς Ἕλληνας συνετέλεσαν πολὺ εἰς τὴν ἀνακούφισιν τῶν δεινῶν τούτων· ἀλλ' αἱ εὐεργεσίαι αὗται ὠφέλουν κυρίως τοὺς ἀποδημοῦντας Ἕλληνας, οὐδὲ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς συντελέσασαι ἀμέσως εἰς τὴν ἐντὸς τῆς Τουρκίας αὐτῆς ἐπελθοῦσαν τότε μεγάλην διανοητικὴν τοῦ ἔθνους ἀνάπτυξιν· διότι εἶναι ἐν τούτοις βέβαιον, ὅτι, ἐν μέσῳ τῶν δυστυχημάτων ἐκείνων, παρήχθησαν καὶ προέκυψαν αἱ σχολαὶ τοῦ Μεσόβου, τῆς Τρίκκης, τῆς Λαρίσσης, τῆς Τυρνάβου, τῆς Θεσσαλονίκης, τῆς Ἀδριανουπόλεως, τῆς Κοζάνης, τοῦ Ἄθωνος, τῆς Τσαριτσάνης, τοῦ Λιβαδίου, τῶν Ἀμπελακίων, τῆς Χίου, τῆς Δημητσάνης, τῆς Βυτίνης, τῶν Κυδωνιῶν, καὶ πλεῖσται ἄλλαι.

Ἀνάγκη λοιπὸν νὰ ζητηθῶσι τὰ αἴτια τοῦ παραδόξου τούτου φαινομένου, δηλαδὴ τῆς ζωηροτέρας ἐκείνης ἀναβλαστήσεως τοῦ δένδρου τῆς παιδείας, ἥτις παρατηρεῖται ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς ὀκτωκαιδεκάτης ἑκατονταετηρίδος, καὶ τῆς ἔκτοτε ἀδιαλείπτως προαγομένης αὐτοῦ καρποφορίας ἐν μέσῳ ἐξωτερικῶν περιστάσεων ὁμοίων, ἂν ὄχι δεινοτέρων, τῶν προηγουμένων. Ἡ δὲ δικαιοσύνη ἀπαιτεῖ νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι τὸ ἀγαθὸν τοῦτο ὀφείλεται, ἐν μέρει τοὐλάχιστον, εἰς αὐτὴν τὴν Ὀθωμανικὴν κυβέρνησιν.

Τῷ ὄντι ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἑπτακαιδεκάτης ἑκατονταετηρίδος τὸ πρὸς τοὺς ὑπηκόους πολίτευμα τῆς Ὀθωμανικῆς κυβερνήσεως, δὲν εἰμπορεῦμεν νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐμετριάσθη, ἀλλὰ κατέστη ὀλιγώτερον ἀπηνές. Ἡ τυραννία, ἡ αὐθαιρεσία, αἱ σφαγαί, αἱ λεηλασίαι, αἱ δημεύσεις, δὲν ἐξέλιπον, πολλοῦ γε καὶ δεῖ· μία ὅμως τῶν βασάνων κατηργήθη, αἱ δὲ λοιπαὶ ἀπέβησαν ὀλιγώτερον συνεχεῖς καὶ καταπληκτικαί. Ἡ Ὀθωμανικὴ κυβέρνησις ἐνόησεν, ὅτι ἡ ἀσελγὴς καταδυναστεία ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐστέναζον οἱ Χριστιανοὶ θέλει ἀναγκαίως ἐπαγάγει τὴν κατάλυσιν τοῦ κράτους, διότι ἀφ' ἑνὸς ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Γερμανίας καὶ ἀφ' ἑτέρου οἱ Ἐνετοὶ δὲν ἠδύναντο εἰμὴ νὰ ὠφεληθῶσιν ἀπὸ τῆς ἀπελπισίας τῶν ὑπηκόων, καὶ ἐπὶ τέλους ἀποσπάσωσιν ἀπὸ τῶν Τούρκων ἁπάσας τὰς Εὐρωπαϊκὰς χώρας. Ὅθεν ἀπεφάσισε νὰ μετριάσῃ ὁπωσοῦν τὴν προτέραν ἀκάθεκτον ἀκολασίαν. Τότε κατελύθη ὁ σκανδαλώδης τοῦ παιδομαζώματος φόρος· τότε ὁ συνετὸς μέγας Βεζίρης Μουσταφᾶ Κιοπριλῆς ἐξέδωκε, τῷ 1690, τὸ πολυθρύλλητον πρῶτον *Νιζάμι τσεδίδ*, δι' οὗ, μεταξὺ ἄλλων, παρηγγέλθησαν οἱ ἀπανταχοῦ τοῦ Κράτους ἄρχοντες νὰ φέρωνται ἐπιεικέστερον πρὸς τοὺς Χριστιανοὺς καὶ νὰ μὴ ἀπαιτῶσιν ἀπὸ αὐτῶν φόρον ἄλλον εἰμὴ τὸν κεφαλικόν, διαιρεθέντα εἰς τρεῖς τάξεις, ἐξ ὧν ἡ πρώτη ὡρίσθη εἰς 4 φλωρία, ἡ μέση εἰς 2 καὶ ἡ κατωτάτη εἰς 1. Αἱ διαταγαὶ αὗται μετ' ὀλίγον παρεβιάσθησαν, οἱ διάδοχοι τοῦ συνετοῦ Κιοπριλῆ μεγάλοι βεζίραι πολὺ ἀπέσχον τοῦ ν' ἀκολουθήσωσιν ἅπαντες τὸ σύστημά του· ἀλλὰ βέβαιον εἶναι ὅτι τὸ ἀποτρόπαιον παιδομάζωμα δὲν ἐπανελήφθη πλέον καὶ ὅτι ἰδίως, διὰ τῆς εἰς τὰ πράγματα μετοχῆς πολλῶν Ἑλλήνων, συνέβαινεν ἐκ διαλειμμάτων παραμυθητική τις ἀνακούφισις τῶν συμφορῶν· αὕτη δὲ ἡ μικρὰ ἀναψυχὴ παρέσχεν ἐν τῷ ἅμα νέαν εἰς τὸ ἔθνος ζωήν. Τοσοῦτον νευρώδης διετέλεσεν ἀείποτε ἡ Ἑλληνικὴ φυλή! Ὀλίγαι ψεκάδες ὕδατος καὶ ὀλίγαι ἀκτῖνες ἡλίου ἤρκεσαν ἵνα ἀναδείξωσιν αὐτὴν αὖθις ἀμφιλαφῆ καὶ ἀκμάζουσαν.

Τίς δ' Ἕλλην ἀγνοεῖ, ὅτι, ἐκ τῶν πρωτουργῶν τῆς ἐθνικῆς καὶ διανοητικῆς ἐκείνης ἀναβιώσεως, δραστικώτατοι μάλιστα ὑπῆρξαν δύο περιφανεῖς Κερκυραῖοι, Εὐγένιος ὁ Βούλγαρις καὶ Νικηφόρος ὁ Θεοτόκης; Περὶ τοῦ πρώτου, ὅστις ἔγραψε καὶ τὴν ἄνω μνημονευθεῖσαν ἐπιστολὴν πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους Σέρβους, ἐδημοσίευσεν ἤδη ἡ Πανδώρα πραγματείαν ἀξιόλογον, κοσμήσασα βραδύτερον τὰς σελίδας αὐτῆς καὶ δι' εἰκόνος καλῆς τοῦ περιωνύμου ἀρχιερέως· τοῦ δὲ δευτέρου, ὅστις εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς *Ἀποκρίσεως*, τῆς ἀποτελούσης τὸ κυριώτατον περιεχόμενον τοῦ ἀνὰ χεῖρας βιβλιαρίου, δίδομεν σήμερον ἁπλῶς βιογραφίαν τινὰ ἐπίτομον, τῆς ὁποίας τὸ κυριώτερον προτέρημα εἶναι βεβαίως ἡ συνοδεύουσα αὐτὴν πιστὴ καὶ ζωηρὰ ἐξεικόνισις τῶν προσωπικῶν τοῦ ἀνδρὸς χαρακτήρων.

Ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης ἐγεννήθη εἰς Κέρκυραν τῷ 1736, εἴκοσιν ἔτη μετὰ τὸν Εὐγένιον Βούλγαριν, ἀπὸ πατρὸς Στεφάνου τοῦ Θεοτόκη, ἀνήκοντος εἰς τὸν πλούσιον καὶ εὐγενῆ ἐκεῖνον οἶκον τῶν Θεοτοκῶν, εἰς ὃν ἡ Ἐνετικὴ κυβέρνησις εἶχεν ἀπονείμει τὸ κληρονομικὸν ἀξίωμα τοῦ κόμητος. Ὠνομάζετο δὲ ὁ Νικηφόρος Νικόλαος πρὶν λάβῃ τὸ μοναχικὸν σχῆμα, καὶ ἐδιδάχθη τὰ ἐγκύκλια μαθήματα εἰς τὸ ἐν τῇ πατρίδι του σχολεῖον, ἀπὸ Ἱερεμίαν τὸν Καβαδίαν, ὅστις διετέλεσε καὶ τοῦ Εὐγενίου πρῶτος διδάσκαλος. Ὁ Νικηφόρος μετέβη νεώτατος εἰς τὴν γείτονα Ἰταλίαν πρὸς ἀπαρτισμὸν τῆς ἐκπαιδεύσεως αὐτοῦ καὶ ἐσπούδασεν εἰς τὸ ἐν Παταυίῳ πανεπιστήμιον τὰ φιλοσοφικὰ μαθήματα, μάλιστα δὲ τὰς μαθηματικὰς ἐπιστήμας, καθ' ἃς ὑπερέβαινε πολὺ τὸν Εὐγένιον. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι οὔτε ὁ εἷς, οὔτε ὁ ἄλλος ἐκ τῶν ἀνδρῶν τούτων ἐσπούδασαν τὴν ἰατρικήν, ἥτις τότε, ὡς καὶ πρότερον, καὶ μετέπειτα, προετιμᾶτο ὑπὸ τῶν νέων Ἑλλήνων ὅσοι ἠτύχουν νὰ φοιτήσωσιν εἰς τὰ ἐν Εὐρώπῃ πανδιδακτήρια, καθὸ οὐ μόνον ἀφ' ἑαυτῆς παρέχουσα βίον εὔπορον καὶ ἀσφαλῆ, ἀλλὰ, διὰ τῆς ἰσχύος ἣν περιεποίει παρὰ τοῖς μεγιστᾶσιν Ὀθωμανοῖς, προάγουσα πολλάκις καὶ εἰς ἀνώτερα πολιτικὰ ἀξιώματα. Ἀλλ' ὁ Εὐγένιος καὶ ὁ Θεοτόκης ἀπέδειξαν, ὅτι ἡ εὐφυΐα ἐν παντὶ καιρῷ καὶ τόπῳ κατορθόνει νὰ τιμηθῇ καὶ διὰ μόνης τῆς καθαρᾶς ἐπιστήμης ὡπλισμένη.

Ἐπανελθὼν ἐξ Ἰταλίας εἰς τὴν πατρίδα του, ὁ Θεοτόκης ἐχειροτονήθη, μεταξὺ τοῦ 1756 καὶ τοῦ 1762 ἔτους, ἱερομόναχος, διωρίσθη αὐτόθι διδάσκαλος τῆς μαθηματικῆς καὶ τῆς φυσικῆς, συγχρόνως δὲ ἐκήρυττεν ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος εἰς τὸν ὀρθόδοξον λαὸν τῆς Κερκύρας, μέγα ἐκ τοῦ παραυτίκα κτησάμενος ὄνομα. Τότε συνέταξε, πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, τὰ *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, τὰ μετέπειτα ἐν Λειψίᾳ, 1766—1767, εἰς δύο τόμους εἰς 8ον, ἐκδοθέντα· ἔτι δὲ τὰ *Στοιχεῖα Μαθηματικῆς* τὰ πολὺ βραδύτερον, 1798—1799, ἐν Μόσχᾳ τυπωθέντα, εἰς τρεῖς τόμους εἰς 8ον., διὰ δαπάνης τῶν ἀδελφῶν Ζωσιμάδων.

Ἀλλ' ἄνθρωπος οἷος ὁ Θεοτόκης δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εὐχαριστηθῇ διάγων τὸν βίον ἐν γωνίᾳ τινὶ καὶ παραβύστῳ· ὅθεν μετ' οὐ πολὺ μετέβη εἰς Κωνσταντινούπολιν, ὅπου ἐκάθητο ἀπὸ τοῦ 1764 ἔτους ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ὁ μέγας ἐκεῖνος Σαμουήλ, ὁ τοσοῦτον μοχθήσας περὶ τὴν διαῤῥύθμισιν τοῦ ὑπερτάτου τούτου ἐκκλησιαστικοῦ τε καὶ πολιτικοῦ ἀξιώματος καὶ ἐν γένει τῆς μετὰ τῆς ἐκκλησίας τοσοῦτον στενῶς συνδεδεμένης τότε ἑλληνικῆς πολιτείας. Παρὰ τοιούτῳ ἱεράρχῃ ὁ Νικηφόρος ἔτυχε φυσικῷ τῷ λόγῳ εὐμενοῦς δεξιώσεως καὶ προεχειρίσθη ὑπ' αὐτοῦ ἱεροκήρυξ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας. Ἐτιμήθη δὲ ἐν γένει εἰς τὴν βασιλεύουσαν παρὰ πάντων, καὶ συνῆψε φιλικωτάτην μάλιστα σχέσιν μετὰ τοῦ ἡγεμονικοῦ οἴκου τοῦ Γίκα, ὡς ἐκ τῆς ὁποίας ὅμως ὁ Θεοτόκης ἀναγκάσθη νὰ ἐγκαταλείψῃ ἐντὸς ὀλίγου τὴν πρωτεύουσαν.

Συνέπεσε τότε νὰ ἀποθάνῃ ἡ μήτηρ τοῦ Γρηγορίου Γίκα, ἡγεμόνος Βλαχίας· ὁ Θεοτόκης ἐξεφώνησε τὸν ἐπιτάφιον λόγον, ἐπὶ παρουσίᾳ τοῦ πατριάρχου, καὶ ὅλων τῶν Συνοδικῶν. Φαίνεται δὲ ὅτι εἴτε ἐκ τοῦ προσωπικοῦ τῆς εὐγνωμοσύνης αἰσθήματος κινούμενος, εἴτε παρασυρόμενος ὑπὸ τῆς ὀξείας αὐτοῦ φύσεως, ἐξετράπη εἰς τοσαύτην ἐγκωμίου ὑπερβολὴν, ὥστε ὁ αὐστηρὸς πατριάρχης συνέστειλε τὰς ὀρρῦς, καὶ ὅτε ὁ Θεοτόκης, καταβὰς ἀπὸ τοῦ ἄμβωνος, ἐγονυπέτησεν ἐνώπιον τοῦ ἱεράρχου, ἵνα ἀσπασθῇ, κατὰ τὸ ἔθος, τὴν δεξιὰν αὐτοῦ, ὁ ὀξὺς Σαμουὴλ ἀνέκραξεν· ἡ *ἐκκλησία θέλει ἱεροκήρυκας, ὄχι κόλακας!*

Ὁ πατριάρχης ἀπολύτως εἶχε δίκαιον· ἀλλ' ἴσως ἠδύνατο νὰ ἐπιτιμήσῃ τὸν ἄνδρα κατ' ἰδίαν καὶ ἐπιεικέστερον ὁπωσδήποτε. Ὁ δὲ Θεοτόκης ἀπέδειξε τὴν εὐγένειαν τῆς ψυχῆς αὐτοῦ, παραιτηθεὶς αὐθωρεὶ τοῦ ἀξιώματος του καὶ ἀναχωρήσας εἰς Ἰάσιον, ὅπου, ἀναγορευθεὶς σχολάρχης τῆς αὐθεντικῆς σχολῆς, καὶ ἰδὼν συῤῥεύσαντας περὶ αὐτὸν ὅ,τι πλείστους ἀκροατάς, παρεμυθήθη διὰ τὴν ἐν τῇ βασιλευούσῃ σκληρὰν ἀποτυχίαν. Ἐν Ἰασίῳ διδάσκων συνέταξε τὰ *Στοιχεῖα Γεωγραφίας*, τὰ μετέπειτα, τῷ 1804, ἐν Βιέννῃ ἐκδοθέντα, εἰς 8ον, δαπάνῃ μὲν καὶ ταῦτα τῶν Ζωσιμάδων, πλείστοις δὲ σημειώμασι καὶ σχήμασι πλουτισθέντα ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ.

Ἀλλ' ἡ τύχη ἐπεφύλαττε τῷ ἀνδρὶ ἀποζημίωσιν ἄλλην ἔτι λαμπροτέρον. Ὁ Θεοτόκης εἶχε μεταβῆ ἐξ Ἰασίου εἰς Λειψίαν, ὅπου ἤδη εὑρίσκετο ὁ συμπολίτης αὐτοῦ Εὐγένιος. Ἐκεῖ ἐξέδωκε πολλὰ αὐτοῦ ἔργα, ἅπαντα τείνοντα εἰς τὴν αὔξησιν τῆς παιδείας τοῦ ἔθνους, καὶ πρὸ πάντων εἰς τὴν κραταίωσιν τῆς ὀρθοδοξίας· τῷ μὲν 1766, τοὺς *Λόγους* εἰς τὴν ἁγίαν καὶ μεγάλην Τεσσαρακοστὴν, μετὰ καί τινων πανηγυρικῶν καὶ ἐπιταφίων, εἰς 4ον· τῷ δὲ 1766—1767, τὰ προαναφερθέντα *Στοιχεῖα Φυσικῆς*, ἤτοι φυσικὴν πειραματικὴν, μᾶλλον δὲ ἐφηρμοσμένην μαθηματικήν· τῷ δὲ 1769, τὸ *Πόημα χρυσοῦν Σαμουὴλ Ῥαββὶ τοῦ Ἰουδαίου*, ἐξελέγχον τὴν τῶν Ἰουδαίων πλάνην, ἐκ τῆς Λατινίδος εἰς τὴν κοινὴν τῶν Ἑλλήνων διάλεκτον μεταγλωττισθέν, εἰς 8ον· τῷ δὲ 1770, *τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἰσαὰκ* ἐπισκόπου Νινευὶ τοῦ Σύρου τὰ εὑρεθέντα ἀσκητικά, εἰς 8ον· τῷ δὲ 1772, *Σειρὰν ἑνὸς καὶ πεντήκοντα ὑπομνηματιστῶν* εἰς τὴν Ὀκτάτευχον καὶ τὰ τῶν Βασιλειῶν, εἰς τόμους 2, εἰς φύλλον. Ἐπὶ πᾶσι δὲ ἐξέδωκεν ὁ Θεοτόκης τότε ἐν Χάλλῃ, τῷ 1775,

τὴν ἐν κεφαλίδι τῆς παρούσης διατριβῆς ἀναγγελλομένην *Ἀπόκρισιν Ὀρθοδόξου*, ὅπλον ἰσχυρὸν πολυμαθείας, εὐγλωττίας καὶ λογικῆς, δι' οὗ περιβεβλημένος ὁ ὀρθόδοξος χριστιανὸς δύναται θαρραλέως ν' ἀντικρούσῃ πᾶσαν κατὰ τοῦ δόγματος αὐτοῦ διαβολὴν ἢ ῥᾳδιουργίαν. Εἶναι δὲ ἡ *ἀπόκρισις* ἀξιοσημείωτος καὶ ὡς ἔργον φιλολογικὸν θεωρουμένη. Ὅστις ἀναγνώσῃ αὐτὴν μετὰ προσοχῆς, θέλει πεισθῆ, ὅτι πρὸ ἑκατὸν ἐτῶν ὑπῆρχον ἄνδρες γράφοντες τὴν γλῶσσαν ἡμῶν ὅπως φιλοτιμοῦνται νὰ γράφωσιν αὐτὴν σήμερον οἱ περὶ τοὺς λόγους δοκιμώτεροι καὶ ἐμβριθέστεροι.

Αἱ πολλαὶ αὗται συγγραφαὶ καὶ μεταφράσεις δὲν ἐμπόδιζον τὸν Θεοτόκην τοῦ νὰ γράφῃ καὶ ἰδίᾳ πρὸς διαφόρους λογίους καὶ ἄλλους· λείψανά τινα δὲ τῆς ἀλληλογραφίας ταύτης εὕρομεν ἐν τῇ συλλογῇ ἐκείνῃ τῶν χειρογράφων ἐπιστολῶν πολλῶν ἐπισήμων τοῦ γένους ἀνδρῶν, ἧς ἐποίησε μνείαν ὁ τοῦ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως βιογράφος, ἐπετράπη δὲ καὶ ἡμῖν μετὰ πλείστης προθυμίας ἡ χρῆσις, ὑπὸ τοῦ κατέχοντος αὐτὴν φίλου Κ. Γ. Βελλίου. Κατὰ δυστυχίαν αἱ τοῦ Νικηφόρου ἐν τῇ συλλογῇ ταύτῃ περισωθεῖσαι ἐπιστολαί, καὶ ὀλίγαι εἶναι, καὶ τὸ πλεῖστον περὶ ἰδιαίτερα συμφέροντα περιστρέφονται. Μίαν δ' ὅμως ἐπετύχομεν φιλολογικωτάτην, περὶ ἧς φέρε εἰπωμέν τινας λέξεις.

Νεόφυτος ὁ Καυσοκαλυβίτης καθυπέβαλέ ποτε εἰς τὸν Θεοτόκην, μετὰ τοῦ ὁποίου πολλὴν εἶχε φιλίαν, ἀπορίας τινὰς δεινοτάτας. « Διδάσκαλε, τὸν ἔγραφε, καὶ πολλὰ πολλάκις ἠνώχλησεν ἀλλὰ καὶ ἐνοχλεῖ μοι ἡ περιέργεια περὶ τοῦ νεοφανοῦς κόσμου, πότερον, ἐξῆλθε κἀκεῖσε ὁ παγκόσμιος φθόγγος τῶν ἀποστόλων ἢ οὔ . . . εἰδὲ τοῦτο, πῶς ἂν ἀληθεύσοι τό, εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος αὐτῶν· καὶ τὸ καὶ ἔστι καρποφορούμενον τὸ εὐαγγέλιον ἐν ὅλῃ τῇ κτίσει; . . . Ἐμοὶ μὲν οὖν δοκεῖ, πάτερ, ἡ γῆ ἐκείνη οὔτε πρὸ τοῦ κατακλυσμοῦ, οὔτε πρὸ τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος, ἀλλὰ μετὰ τοῦτο οἰκισθῆναι. Καὶ τούτου ὑποτεθέντος, λύεται μὲν τὰ προκοπτομένα (εἰς τὰ τῆς οἰκουμένης γὰρ φησι πέρατα ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος τῶν ἀποστόλων, ὁ δὲ νεοφανὴς κόσμος οὐκ ἦν ἐπὶ τῶν Ἀποστόλων οἰκούμενος . . .), ἀναφύεται δὴ ἑτέρα ἀπορία, τί ποτε παθόντες οἱ τηνικαῦτα ἠπειρῶται, τῆς εὐρυχώρου ἠπείρου τὴν κατὰ διάμετρον ἀπῳκισμένην γῆν ἐκείνην εἰς οἴκησιν ἀνθείλοντο, καὶ ταῦτα σρίσιν ἄγνωστον; Ἀλλ' εἰ καί τις ὑπόθοιτο πλοῖόν τι τῶν ἀλλαχόσε ὡρμημένων, τῷ ἀνέμῳ συναρπασθὲν, οἷα εἰκὸς συμβαίνειν, καταχθῆναι ἐκεῖ, πάλιν ἄπορον πῶς ποτε διήρκεσε πλοῖον οὕτω ἀπαράσκευον, ἁπλῶτα καὶ ὡς εἰπεῖν ἀπέραντα διαπλεῦσαι πελάγη ἀκινδύνως; Δοθὲν δὲ πάλιν, καὶ ἀκινδύνως προνοίᾳ Θεοῦ (ἧς οὐκ ἄνευ) καὶ μετὰ γυναικῶν διασωθῆναι ἐκεῖ τὸ εἰρημένον πλοῖον, πόθεν ἐκεῖ τὰ μετὰ τὸν κατακλυσμὸν θηρία καὶ τἀχθοφόρα τῶν ζώων; Οὐ γὰρ σὺν γυναιξὶ καὶ βόας ἀροτῆρας καὶ τἄλλα τῶν ζώων τὸ συναρπασθὲν πλοῖον συνεκόμιζεν, εἰμή τις κἀκείνην τὴν γῆν συνεχομένην ὑποθεὶς τῇ ἠπείρῳ, εἰ καὶ μήπω τὸ ἠπειρωτικὸν αὐτῆς ἔγνωστο, τῆς καὶ περὶ τῶν θηρίων ἀπορίας ἀπαλλαγείη . . . . Πρὸς δὴ τὰ προτεθέντα ἀξιῶ βοηθῆσαί μου τῇ περιεργείᾳ, εἴτε ἐξ ἱστοριῶν ἀξιοπίστων, εἴθ' ὅ καὶ μᾶλλον ἐκ τῆς ἐνοικούσης σοι χάριτος. »

Εἰς τὰς ἐρωτήσεις ταύτας τοῦ Καυσοκαλυβίτου ἀπήντησεν ὁ Θεοτόκης διὰ μακροτάτης ἐπιστολῆς, γραφείσης ἐν Λειψίᾳ τῷ 1773, Ὀκτωβρίου 8. Καὶ πρῶτον βεβαιοῖ, ὅτι, πρὸ τῆς εἰς Ἀμερικὴν ἀφίξεως τῶν Εὐρωπαίων, κατὰ τὴν 15ην ἑκατονταετηρίδα, εὐαγγελικὸς ἐκεῖ οὐδέποτε ἠκούσθη λόγος. « Ἀλλ' εἰ τοῦτο, λέγεις, πῶς ἂν ἀληθεύσοι τό, εἰς πᾶσαν τὴν γῆν ἐξῆλθεν ὁ φθόγγος, καὶ τό, ἔστι καρποφορούμενον τὸ Εὐαγγέλιον ἐν ὅλῃ τῇ κτίσει; Ἀληθεύσοι, φημὶ δὴ αὐτός, εἴγε τὸ μὲν *ἐξῆλθεν*, ἀντὶ τοῦ *ἐξελεύσεται*, τὸ δὲ *καρποφορούμενον*, ἀντὶ τοῦ *καρποφορηθησόμενον* ἐκλάβοιμεν· ὅτι δ' οὕτως ἐκληπτέον τὰ λόγια, δι' αὐτῆς ἀποδείξωμεν τῆς γραφῆς καὶ τοῦ λόγου. » Καὶ ἀποδεικνύει τῳόντι, διὰ πολλῶν καὶ γενναίων γραφικῶν παραθέσεων καὶ ἑρμηνειῶν, τὸ ἐπιχείρημα. Τὸ δὲ παράδοξον, ἐνῷ προοιμιαζόμενος ἔλεγε σφόδρα δυσλύτους καὶ δυσχερεῖς τὰς τοῦ Καυσοκαλυβίτου ἀπορίας, ἤδη, ὑπὸ τῆς ῥύμης τοῦ λόγου καὶ τῆς συζυτήσεως φερόμενος, οἴκοθεν προσεπαυξάνει αὐτάς. « Πῶς, φασιν (ἐπιφέρει), ἡ τοῦ Θεοῦ πρόνοια τοσούτους αἰῶνας μετὰ τὴν ἔνσαρκον οἰκονομίαν ἐπ' ἐκεῖνα ἐπεῖδε τὰ ἔθνη, ἢ πῶς τοσαῦτα ἀναρίθμητα ἀνθρώπων πλήθη ἀπολεσθῆναι ἠνέσχετο, ἅτε δὴ μὴ πιστεύσαντα μηδὲ βαπτισθέντα ἡ ἄπειρος αὐτοῦ εὐσπλαγχνία; Πῶς δὲ καταδικάσει, δίκαιος ὢν ὁ Θεός, τὰ μηδόλως τοῦ σωτηρίου ἀκούσαντα λόγου; Ἐκ τούτου τῆς προνοίας καταγελῶσι, καὶ τὴν θείαν εὐσπλαγχνίαν καὶ δικαιοσύνην, καὶ αὐτὸ τὸ χριστιανικὸν δόγμα ἀποτόμως ἐγκαλοῦσιν οἱ ἄπιστοι. » Ἀπαντᾷ καὶ εἰς ταῦτα ὁ Θεοτόκης ἀποδεικνύων, ὅτι ὁ Σωτὴρ ἀπερήνατο τοὺς μὴ ἀποδεξαμένους τὸν λόγον τοῦ εὐαγγελίου ἀξίους τιμωρίας βαρυτέρας τῶν μὴ γνόντων καὶ ἁμαρτησάντων· ὅθεν, ἐν τῇ ἀπείρῳ αὐτοῦ εὐσπλαγχνίᾳ καὶ προνοίᾳ, ἐξεπίτηδες ἀνέβαλε τὴν ἀπανταχοῦ διάδοσιν τῆς ἀληθείας, περιμένων ὡς πρὸς ἕκαστον γένος τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου, « ἐνῷ οἱ βελτίονες αὐτῶν, καὶ οἱ τῆς οὐρανίου αὐτοῦ διδασκαλίας δεκτικοὶ ἀναφανέντες, τῷ τῆς ἀληθείας φωτὶ καταυγασθῶσιν. »

Μετὰ δὲ ταῦτα ἐκτίθησιν ἐνπλάτει πάντα τὰ περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν κατῳκίσθη ἡ Ἀμερικὴ ὑπὸ τῶν νεωτέρων σοφῶν εἰκαζόμενά τε καὶ ἱστορούμενα· καὶ, ἐπὶ πᾶσιν, ἐπιφέρει· « Ταῦτα μὲν οὖν ὅσα αὐτὸς περὶ τῆς προταθείσης μοι ἔχω εἰπεῖν ἀπορίας, εἰδ' ἱκανὰ καὶ τὴν σὴν ἐπαναπαύσαι περιέργειαν, τοῦτ' ἔστιν οὐκ οἶδα· παιδίον γὰρ ἐγώ, σεβασμιώτατέ μοι διδάσκαλε, ἐνώπιόν σου. Δῴη δ' ἡμῖν Θεὸς ὅπη καὶ ὅπως ἀρεστὸν συνεῖναι· ὅπως ἂν ἐγὼ μὲν τὴν σὴν αἰδέσιμον γηροκομήσαιμι πολιάν, αὐτὸς δὲ τὴν εὐρίπιστον παιδαγωγήσαις μοι νεότητα. »

Παιδίον ἐγὼ, σεβασμιώτατέ μοι διδάσκαλε, ἐνώπιόν σου, ἔγραφε λοιτὸν ὁ Θεοτόκης πρὸς τὸν Καυσοκαλυβίτην. Ὁμολογητέον ὅτι ἡ μετριοφροσύνη αὕτη κυριεύει τὴν ὑπόληψιν ἡμῶν πολὺ ἰσχυρότερον τῆς μεγαλητέρας περιαυτολογίας. Εὐτυχεῖς οἱ ἄνθρωποι οἱ ἔχοντες τὸ εὐγενὲς ἐκεῖνο αἴσθημα καὶ δυνάμενοι νὰ τὸ ἐκφράσωσι μὲ τοσαύτην χάριν! Κατὰ δυστυχίαν σήμερον παρὰ τοῖς σοφοῖς, καὶ τὸ χείριστον παρὰ τοῖς ἀτόφοις αὐτοῖς, ἕτεραι ἐπικρατοῦσιν ἕξεις καὶ ἰδέαι. Τοῦτο δὲ οὐ μόνον παρ' ἡμῖν, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Εὐρωπαίοις, ὥστε ἡ οἴηπις καὶ ἡ μεγαλαυχία δὲν εἶναι, ὡς φαίνεται, ἁμαρτήματα τοῦ ἔθνους ἡμῶν, ἀλλὰ τοῦ παρόντος αἰῶνος μᾶλλον νοσήματα. Ἐπάτως Γάλλος τις, ὁμιλῶν εἰς τὴν *Ἐπιθεώρησιν τῶν δύο κόσμων* (φυλλάδιον τῆς 15 Σεπτεμβρίου ε. ε. σελ. 1237 καὶ ἑπ.) περὶ Δουκαγγίου, εἰς τὰ αὐτὰ περιῆλθε συμπεράσματα, καὶ ἀντιπαραθέτων τὴν φιλόφρονα καὶ μετριόφρονα διάθεσιν τῶν σοφῶν Γαλλῶν τῆς 17ης ἑκατονταετηρίδος πρὸς τὸν δύστροπον καὶ ἀγέρωχον χαρακτῆρα τῶν καθ' ἡμᾶς ἐπιστημόνων, ἀνέφερεν εἰς ἀπόδειξιν, μεταξὺ πολλῶν ἄλλων, καὶ τὸ ἑξῆς διηγημάτιον, τὸ ὁποῖον δὲν ἐθεωρήσαμεν ἄτοπον νὰ ἱστορήσωμεν ἐνταῦθα, ὡς πλείστην ἔχον σχέσιν πρὸς τὴν ἀγαθὴν ἐκείνην τοῦ ἡμετέρου Νικηφόρου προαίρεσιν. Μίαν λοιπῶν τῶν ἡμερῶν ξένος προσῆλθε πρὸς τὸν Δουκάγγιον ἵνα συμβουλευθῇ αὐτόν, ὡς κάλλιστα εἰδότα τὰ τῆς ἱστορίας. «Συμβουλευθῆτε μᾶλλον τὸν Μαβιλλῶνα», εἶπε πρὸς αὐτὸν ὁ Δουκάγγιος. Ὅθεν ὁ ξένος ἐπορεύθη πρὸς τὸν σοφὸν Μαβιλλῶνα. « Σᾶς ἠπάτησαν, ἀπήντησεν οὗτος, εἰπόντες εἰς ὑμᾶς ὅτι δύναμαι ἐγὼ νὰ σᾶς δώσω τὰς ἀκριβεστέρας περὶ τούτου πληροφορίας· ὑπάγετε νὰ εὕρετε τὸν Κ. Δουκάγγιον. » — « Ἀλλ' αὐτὸς δὴ οὗτος μὲ διεύθυνε πρὸς ὑμᾶς, » εἶπεν ὁ ξένος. — « Ὁ Κ. Δουκάγγιος εἶναι ὁ διδάσκαλός μου, ἀπεκρίθη ὁ Μαβιλλῶν· ἐπειδὴ ὅμως σᾶς ἔστειλε πρὸς ἐμὲ, εἶμαι πρόθυμος νὰ σᾶς κοινοποιήσω ὅ,τι ἠξεύρω. »

Ἀλλὰ καιροὶ ἄλλοι, ἄλλα ἤθη· ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν Θεοτόκην. Ἐν τῷ μέσῳ τῶν ποικίλων καὶ πολλῶν ἐκείνων αὐτοῦ ἀσχολιῶν, ἡ κοινότης τῶν ἐν Ἑλλάδι ὀρθοδόξων χριστιανῶν ἐξελέξατο τὸν ἄνδρα, τῷ 1772, παμψηφεὶ ἀρχιερέα τῆς ἐκεῖ ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου Γεωργίου. Ὁ Θεοτόκης δὲν ἐδέχθη, ἀδηλον διατί, τὴν ἔντιμον ταύτην πρόσκλησιν. Ἴσως προχωθάνετο, ἴσως καὶ ἐγνώριζε διὰ τῆς μετὰ τοῦ Εὐγενίου φιλικῆς σχέσεως, ὅτι δύναται νὰ ἀναβῇ εἰς θρόνον ἀρχιερατικὸν περιφανέστερον. Καὶ τῳόντι ὅτε, τῷ 1779, ὁ Εὐγένιος παρῃτήθη τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Σλαβινίου καὶ Χερσῶνος, ἡ ἱερὰ τῆς Ῥωσίας Σύνοδος ἀνηγόρευσεν ἀντ' αὐτοῦ τὸν Νικηφόρον Θεοτόκην, μετατεθέντα ἔπειτα ἐκεῖθεν εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀστραχανίου καὶ Σταυρουπόλεως. Ἡ λαμπρότης τοῦ ἀξιώματος δὲν ἐμάρανε τὸν ἔμφυτον ζῆλον τοῦ ἀνδρός· καθάπερ ὡς ἁπλοῦς λόγιος δὲν ἔπαυσε μοχθῶν ὑπὲρ τοῦ φωτισμοῦ τοῦ ἔθνους, οὕτω ὡς ἀρχιερεὺς δὲν ἀπηύδησεν ὀρθοτομῶν τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, πεντακισχίλιοι δὲ αἱρετικοὶ, ἐκ τῶν λεγομένων Ῥασκολνίκων, ἐπιστρέψαντες εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν μαρτυροῦσι τὴν δύναμιν καὶ τὴν ἐπιμονὴν τῆς ἐνεργείας του.

Ἀλλ' ἡ ἀθόρυβος σπουδὴ καὶ μελέτη ὑπῆρξαν πάντοτε αὐτῷ προσφιλέστεραι τῶν πολυκρότων τιμῶν καὶ ἀξιωμάτων. Ὅθεν μετὰ παρέλευσιν χρόνου τινὸς παραιτήσας τὸν ἀρχιεπισκοπικὸν θρόνον, μετέβη εἰς Μόσχαν ὅπου διήγαγε μονάζων καὶ γράφων μέχρι τοῦ ἐν ἔτει 1800 ἐπελθόντος θανάτου αὐτοῦ. Τότε συνέγραψε τὰ δύο αὐτοῦ *Κυριακοδρόμια*, ἀμφότερα ἐκδοθέντα ἐν Μόσχᾳ διὰ δαπάνης τῶν Ζωσιμάδων, τὸ μὲν, ἤτοι ἑρμηνεία καὶ μετ' αὐτὴν ὁμιλία εἰς τὸ κατὰ Κυριακὴν Εὐαγγέλιον, τῷ 1796, εἰς δύο τόμους, εἰς 4ον, ἔτι ζῶντος αὐτοῦ, τὸ δὲ, ἤτοι ἑρμηνεία καὶ μετ' αὐτὴν ὁμιλία εἰς τὰς πράξεις τῶν Ἀποστόλων τὰς ἀναγινωσκομένας ἐν ταῖς Κυριακαῖς, τῷ 1808, εἰς δύο τόμους, εἰς 8ον.

Ὁ βίος καὶ ἡ πολιτεία Νικηφόρου τοῦ Θεοτόκη καὶ Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως παριστῶσιν ἀναλογίας τινὰς καὶ ὁμοιότητας, αἵτινες ἅπασαι δὲν ἦσαν βεβαίως τυχαῖαι· ἰδίως δὲ ἀμφότεροι ὠφελήθησαν μὲν ἀπὸ τῶν ἀγαθῶν τοῦ νεωτέρου πολιτισμοῦ, ἀλλὰ ἠγωνίσθησαν νὰ συνδυάσωσι τοὺς καρποὺς αὐτοῦ μετὰ τοῦ ἰδιάζοντος χαρακτῆρος τοῦ ἔθνους, καὶ, ἀμφότεροι λαβόντες τὸ ἱερατικὸν σχῆμα, ἀφιέρωσαν τὴν ὅλην εὐφυΐαν αὐτῶν εἰς τὴν παγίωσιν καὶ τὸν θριαμβον τῆς ὀρθοδοξίας. Τὰ ἔργα αὐτῶν οὐδὲ ἀτελεσφόρητα, οὐδὲ πρόσκαιρα ὑπῆρξαν· καὶ ἀπόδειξις τούτου πρόχειρος ἔστω ἡ ἀνὰ χεῖρας *Ἀπόκρισις*, τὴν ὁποίαν οὐχὶ μόνον οἱ πολλοὶ, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ λογιώτεροι τῶν ἀναγνωστῶν δύνανται νὰ διεξέλθωσι μετὰ ὠφελείας. Ὥστε ἀρίστη τῇ ἀληθείᾳ ἦτο ἡ ἰδέα ἣν συνέλαβεν ὁ Κ. Α. Παπαδόπουλος Βρετὸς τοῦ νὰ ἐπιχειρήσῃ τρίτην τῆς πραγματείας ταύτης ἔκδοσιν· ἠθέλομεν δὲ ὁμολογήσει αὐτῷ ἀπεριορίστους ἕνεκα τούτου χάριτας, ἐὰν συγχρόνως κατεβάλλετο πλειοτέρα τις ἐπιμέλεια περὶ τὴν τυπογραφικὴν διόρθωσιν τοῦ βιβλιαρίου· κατὰ τοῦτο ἡ δευτέρα ἔκδοσις, ἡ γενομένη ἐν Κερκύρᾳ ὑπὸ τοῦ Κ. Πέτρου Φωκᾶ, τῷ 1851, εἶναι πολὺ ἀκριβεστέρα.

Ὠφελούμεθα δὲ εὐχαρίστως ἀπὸ τὴν περίστασιν ταύτην ἵνα ἀναγγείλωμεν εἰς τὸ κοινὸν ὅτι ὁ μεγαλειότατος βασιλεὺς τῶν δύο Σικελιῶν, τιμῶν τὴν περὶ Τόμεως πραγματείαν τοῦ Κ. Α. Παπαδοπούλου, περὶ ἧς ἡ Πανδώρα ἐλάλησεν ἄλλοτε, ἀπένειμεν αὐτῷ μέγα χρυσοῦν μετάλλιον, ἐπὶ τούτῳ ἐκτυπωθέν.

* * * *

Περὶ τῆς δημοσίας παιδεύσεως, σχετικῶς ὡς πρὸς τὰς παραγωγικὰς δυνάμεις τῶν ἐθνῶν. (*)

—o—

Α'. Περὶ τῆς νοητικῆς μορφώσεως τῶν ἐξασκούντων τὰς παραγωγικὰς ἐργασίας.

Ἡ τῆς πολιτείας ἐνέργεια ἐπὶ τῆς ἐπιστημονικῆς

(*) Ἐρανιζόμεθα τὴν πραγματείαν ταύτην ἐκ τῶν περὶ Κοινωνικῆς οἰκονομίας παραδόσεων τοῦ καθηγητοῦ Κ. Δ. Σούτσου.

καὶ τεχνικῆς παιδεύσεως τῶν πολιτῶν, δὲν ἐθεωρήθη καθ' ὅλα ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔποψιν παρά τε τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, Πολ. ἡ. Κεφ. ά,β',«Ὅτι μὲν οὖν τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παίδευσιν, οὐδεὶς ἂν ἀμφισβητήσειε. Καὶ γὰρ ἐν ταῖς πόλεσιν, οὐ γιγνόμενον τοῦτο βλάπτει τὰς πολιτείας. Δεῖ γὰρ πρὸς ἑκάστην πολιτεύεσθαι. Τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας ἑκάστης τὸ οἰκεῖον, καὶ φυλάττειν εἴωθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς· οἷον τὸ δημοκρατικὸν, δημοκρατίαν· αἰεὶ δὲ τὸ βέλτιστον ἦθος βελτίονος αἴτιον πολιτείας.»

«Ἔτι δὲ πρὸς πάσας δυνάμεις καὶ τέχνας ἐστὶν ἃ δεῖ προπαιδεύεσθαι, καὶ προεθίζεσθαι πρὸς τας ἑκάστων ἐργασίας· ὥστε δῆλον ὅτι καὶ πρὸς τὰς τῆς ἀρετῆς πράξεις. Ἐπεὶ δὲ ἓν τὸ τέλος τῇ πόλει πάσῃ, φανερὸν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων. Καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν. Δεῖ δὲ τῶν κοινῶν κοινὴν ποιεῖσθαι καὶ τὴν ἄσκησιν· ἅμα δὲ οὐδὲ χρὴ νομίζειν αὐτὸν αὐτοῦ τινα εἶναι τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ πάντας τῆς πόλεως· μόριον γὰρ ἕκαστος τῆς πόλεως· ἡ δ' ἐπιμέλεια πέφυκεν ἑκάστου μορίου βλέπειν πρὸς τὴν τοῦ ὅλου ἐπιμέλειαν. Ὅτι μὲν οὖν τὰ ἀναγκαῖα δεῖ διδάσκεσθαι τῶν χρηστίμων οὐκ ἄδηλον· ὅτι δὲ οὐ πάντα διῃρημένων τῶν τε ἐλευθερίων καὶ τῶν ἀνελευθέρων, φανερὸν, ὅτι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν, ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσει τὸν μετέχοντα μὴ βάναυσον. Βάναυσον δ' ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν, ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴν ἢ τὴν διάνοιαν. Διὸ τάς τε τοιαύτας τέχνας, ὅσαι τὸ σῶμα παρασκευάζουσι χεῖρον διακεῖσθαι βαναύσους καλοῦμεν καὶ τὰς μισθαρνικὰς ἐργασίας· ἄσχολον γὰρ ποιοῦσι τὴν διάνοιαν καὶ ταπεινήν.»

Ἐκ τούτων συνάγεται, ὅτι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, Αον. Ὑπάρχει ἀναμφισβήτητον ὅτι τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παίδευσιν. «Τὸ γὰρ ἦθος τῆς πολιτείας ἑκάστης τὸ οἰκεῖον, φυλάττειν εἴωθε τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς· οἷον τὸ δημοκρατικὸν, δημοκρατίαν κτλ.»

Βον. Τὸ προπαιδεύεσθαι ἐθεωρεῖτο ἀναγκαῖον πρὸς τὰς ἑκάστων ἐργασίας καὶ πρὸς τὰς τῆς ἀρετῆς πράξεις.

Γον. Ἐπεὶ ἓν τὸ τέλος τῇ πόλει πάσῃ, φανερὸν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων, καὶ ταύτης τὴν ἐπιμέλειαν εἶναι κοινὴν καὶ μὴ κατ' ἰδίαν.

Δον. Ὅτι τὰ ἀναγκαῖα δεῖ διδάσκεσθαι τῶν χρησίμων οὐκ ἄδηλον· ὅτι δὲ οὐ πάντα διῃρημένων τῶν τε ἐλευθερίων καὶ τῶν ἀνελευθέρων φανερὸν, ὅτι τῶν τοιούτων δεῖ μετέχειν, ὅσα τῶν χρησίμων ποιήσει τὸν μετέχοντα μὴ βάναυσον. — Τοσοῦτοι, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην, οἱ λόγοι, ἕνεκα τῶν ὁποίων τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παίδευσιν. Κατὰ τοὺς ἡμετέρους ὅμως χρόνους, πρῶτον μὲν πολλαχοῦ παρεγνωρίσθη ἡ σχέσις τῆς δημοσίας παιδεύσεως πρὸς τὸ οἰκεῖον ἦθος ἑκάστης πολιτείας· δεύτερον δὲ ἡ παίδευσις προτίθεται μᾶλλον τὴν ἀπόκτησιν ἱκανότητος, ἢ τὴν ἄσκησιν πολιτικῶν πράξεων· τρίτον, ἡ παιδεία δὲν εἶναι μία ἕνεκα τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων, οὐδ' ἀναγκαίως κοινή· τελευταῖον δὲ δὲν ἀποκλείεται ἡ διδασκαλία τῶν παρὰ τῶν ἀρχαίων καλουμένων βαναύσων τεχνῶν.

Ἴδομεν ὅτι κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην τῷ νομοθέτῃ μάλιστα πραγματευτέον περὶ τὴν τῶν νέων παίδευσιν.

Παραδεχόμενος τὴν ἀπόφανσιν ταύτην, δὲν ὀρμῶμαι ἐκ τῆς ἀρχῆς, ὅτι τὸ ἐκπαιδεύειν ἀνήκει εἰς μόνην τὴν πολιτείαν καὶ εἰς τοὺς παρ' αὐτῆς ἐπιτετραμμένους τὸ ἔργον τοῦτο, οὐδὲ καταπολεμῶ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐλευθέρας διδασκαλίας καὶ τῆς ἐλευθέρας παιδεύσεως· φρονῶ ὅμως ὅτι εἰς τὴν Κυβέρνησιν ἀπόκειται νὰ διαῤῥυθμίσῃ τὴν δημοσίαν παίδευσιν, ἤτοι τὸ σύστημα τῆς ἐθνικῆς παιδεύσεως. Τῷ ὄντι, ἡ πολιτεία καὶ ἐννοεῖ κάλλιον ἑκάστου τὰ κοινῇ συμφέροντα, καὶ βουλήσεως ἀκραιφνεστέρας μετέχει, καὶ δύναμιν ἐνεργείας κέκτηται ἀνωτέραν. Ὅθεν ἐν ᾧ οἱ ἰδιῶται πολλάκις, ἢ δὲν ἔχουσι προαίρεσιν πρὸς τὸ παιδεύεσθαι, ἢ δὲν δύνανται νὰ παιδευθῶσιν ἐνδεεῖς ὄντες χρημάτων, ἢ, θέλοντες καὶ εὐπορούντες, δὲν διακρίνουσι τὰ ἁρμοδιώτερα πρόσωπα πρὸς ἐκπαίδευσιν αὐτῶν, ἡ Κυβέρνησις κανονίζει τὰ τῆς δημοσίας παιδεύσεως ἀπὸ τοῦ κατωτάτου μέχρι τοῦ ἀνωτάτου βαθμοῦ, ἀνεγείρουσα ἢ συντηροῦσα ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα, ἀπαιτοῦσα διπλώματα ἱκανότητος παρὰ τῶν βουλομένων νὰ μετέθωσι τὸ διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα, ἐκδίδουσα πρόγραμμα σπουδῶν, μισθοδοτοῦσα καθηγητὰς, προσδιορίζουσα τὸν χρόνον τῆς φοιτήσεως, κανονίζουσα τὰ περὶ ἐξετάσεων, καὶ ἐν γένει ἐπιτηροῦσα τὴν ἐκτέλεσιν τῶν διατάξεων τούτων. Ἐκ τούτου ὅμως δὲν ἕπεται ὅτι καὶ οἱ ἰδιῶται δὲν δύνανται νὰ συστήσωσιν ἐκπαιδευτικὰ καταστήματα· ἐννοεῖται δὲ ὅτι τὰ ἰδιωτικὰ ταῦτα ἐκπαιδευτήρια πρέπει νὰ διατελῶσιν ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς Κυβερνήσεως.

Ἓν τῶν κυριωτέρων ἀντικειμένων τῆς ἐπιμελείας τῆς ἐθνικῆς οἰκονομίας εἶναι, ὡς προείρηται, καὶ ἡ δημοσία παίδευσις, ἤτοι ἡ περὶ ἱκανότητος καὶ τοῦ ἤθους τῶν πολιτῶν μέριμνα. Θεωρητέον δὲ ὅτι διὰ μὲν τῆς ἱκανότητος εὐδεικνύεται ἡ κατάστασις τῶν διανοητικῶν καὶ παραγωγικῶν ἡμῶν δυνάμεων καὶ ὁ βαθμὸς τῆς τελειώσεως αὐτῶν, διὰ δὲ τοῦ τῆς ψυχῆς ἤθους ἡ τῆς ἠθικότητος, ἡ κατάτασις τῆς βουλήσεως, τὸ ὀρεκτικὸν καὶ ἐπιθυμητικὸν τῆς ψυχῆς.

Ἀλλὰ, καί τοι διακρινομένων ἀπ' ἀλλήλων τῶν δύο τούτων τρόπων τῶν ψυχικῶν ἡμῶν ἐνεργειῶν, καὶ ἐμφανιζομένων ὡς δύο κεχωρισμένων, οὕτως εἰπεῖν, ἀκτίνων, πραγματικῶς ἡ οὐσία αὐτῶν ἢ ἡ φωτοβόλος ἑστία ἐξ ἧς ἐκπέμπονται, εἶναι μία καὶ ἡ αὐτὴ, ὡς καὶ ἡ ζωή. Ἐκ τοῦ συγγενικοῦ δὲ συνδέσμου τῶν λογικῶν τοῦ ἀνθρώπου δυνάμεων ἐξάγεται, ὅτι χωρὶς μὲν ἐπιστήμης καὶ διανοητικῆς μορφώσεως, δυσκόλως ῥυθμίζονται τὰ ἤθη· χωρὶς δὲ ἠθικῆς, ἡ ἐπιστήμη ἀποτυγχάνει τοῦ πρακτικοῦ αὐτῆς σκοποῦ, καὶ ματαιοῦται. Ἐὰν παραθέσωμεν τὴν Ἰρλανδίαν πρὸς τὴν Ἀγγλίαν, τὴν βόρειον πρὸς τὴν νότιον Ἀμερικὴν, τὴν ἀρχαίαν Σπάρτην πρὸς τὰς Ἀθήνας, θέλομεν ἀναγνωρίσει, ὅτι ἐκεῖ ὅπου ἡ ἐκπαίδευσις μᾶλλον διεγύθη, καὶ τὰ δημόσια ἤθη ὑπάρχουσιν ἐν γένει ἡμερώτερα καὶ κοινωνικώτερα. Ἐννοεῖται δὲ, ὅτι διερευνῶντες τοὺς τρόπους, δι' ὧν αἱ δύο αὗται δυνάμεις ἀναπτύσσονται, ὁρμώμεθα ἐκ τῆς ἀναμφισβητήτου ἀρχῆς, ὅτι τὸ ἐπιστημονικῶς κάλλιον κατηρτισμένον καὶ τὸ ἠθικώτερον ἔθνος εἶναι καὶ τὸ μᾶλλον παραγωγικόν.

Τῷ ὄντι, ἡ ἐπιστήμη εἶναι ἡ κατὰ θεωρίαν γνῶσις καὶ ἡ συστηματικὴ κατάληψις τῶν νόμων τῶν διεπόντων τὴν φύσιν καὶ τὰς ἀνθρωπίνας κοινωνίας, ἡ γενικωτέρα τοῦ νοὸς καλλιέργεια, ἡ διακρίνουσα τὸν πεπολιτισμένον τοῦ ἀπολιτίστου, ἡ τοῦ βαρβάρου λαοῦ, ἢ ἐκείνου, ἐν ᾧ μόναι αἱ ἀνώτεραι τάξεις εἰσὶ πεπολιτισμέναι, τὸ δὲ μέγα πλῆθος κυλινδοῦται εἰς τὸν βόρβορον τῆς πλάνης καὶ τῶν προλήψεων. Αὕτη δὲ ἡ γενικωτέρα παίδευσις, εἶναι ἡ ἑδραιοτέρα βάσις καὶ τῆς εἰδικῆς ἢ τεχνικῆς ἐκπαιδεύσεως, καθότι ἐπὶ ἄλλο εἶναι ἡ τεχνικὴ ἐκπαίδευσις, ἡ θεωρία λέγω ἑκάστης τέχνης, τῆς γεωργίας, τῆς ναυτικῆς, τῆς μηχανοποιΐας, ἢ ἀπόῤῥοια καὶ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπιστήμης; Ἡ θεωρία λοιπὸν εἶναι ἀλληλένδετος μετὰ τῆς πράξεως, ἀμφότεραι δὲ ἀπαρτίζουσιν ἓν σύνολον, ὡς ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα· ὡς ἴδωμεν ποία ἡ σχέσις τῆς ἐπιστήμης πρὸς τὴν βιομηχανικὴν προαγωγὴν τῶν ἐθνῶν, πῶς διὰ μόνης τῆς ἐπιστήμης καὶ τῶν ἐπιστημονικῶν γνώσεων προάγεται ἡ βιομηχανία;

Ἡ βιομηχανικὴ προαγωγὴ τῶν ἐθνῶν προκύπτει ἐκ τῆς λύσεως τοῦ ἑξῆς ζητήματος· τῆς δι' ἐλάσσονος φιλοπονίας μείζονος παραγωγῆς. Εἰς τοῦτο συνίσταται πᾶσα περὶ τὰς τέχνας πρόοδος καὶ τελειοποίησις. Πῶς δὲ κατορθοῦται ἡ μείζων αὕτη παραγωγὴ δι' ἐλάσσονος ἐργασίας; Διὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς εἰς τὰς τέχνας. Τῷ ὄντι ἅπαντες περικυκλούμενοι ὑπὸ τῶν αὐτῶν στοιχείων, ὑπὸ τῶν αὐτῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, συναισθανόμεθα μὲν ἀδιαλείπτως αὐτῶν τὴν ἐνέργειαν, δὲν ἠξεύρομεν δὲ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὰς δυνάμεις ταύτας πρὸς ἰδίαν ἡμῶν προαγωγὴν καὶ ἀνάπτυξιν.

Τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ δυνάμεις τῆς φύσεως δὲν παρήχθησαν μὲν παρ' ἡμῶν, ἀλλὰ τῇ συνδρομῇ αὐτῶν παράγομεν, ὡ φελούμενοι ἐκ τῆς αὐτονόμου αὐτῶν ἐνεργείας. Ἕνεκα τούτου ἡ οἰκονομικὴ ἐπιστήμη ἀξιοῖ, ὅτι πᾶν χρήσιμον ἀντικείμενον δὲν εἶναι πλοῦτος, ἀν καὶ ἡ οὐσιώδης ἰδιότης τοῦ πλούτου εἶναι τὸ χρήσιμον. Τοιούτῳ τρόπῳ τὸ φῶς, ὁ ἠλεκτρισμὸς, ὁ ἄνεμος, ὁ ἀὴρ εἶναι χρήσιμα εἰς τὸν ἄνθρωπον, συνάμα δὲ εἰσὶν αὐτοκέφαλα, δὲν ὑπάγονται εἰς τοὺς περὶ παραγωγῆς νόμους, οὐδὲ παρ' ἡμῶν παρήχθησαν, οὐδὲ ὑπὸ τὴν κυριότητα ἡμῶν διατελοῦσιν· ὅθεν οὐδὲ εἰς τοὺς περὶ διανομῆς τοῦ πλούτου νόμους ὑπάγονται. Καθότι ἡ ἐφαρμογὴ τῶν νόμων τούτων προϋποτίθησι τὴν ἰδιοκτησίαν, ἑπομένως οὐδὲ κυκλοφοροῦσι κατὰ τὸ δοκοῦν ἡμῖν, οὐδὲ καταναλίσκονται ὡς ἀνεξάντλητα. Πῶς λοιπὸν τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ δυνάμεις τῆς φύσεως συντελοῦσι πρὸς προαγωγὴν τῶν ἐθνῶν καὶ τῆς βιομηχανίας; Διὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς ἐφαρμογῆς αὐτῆς εἰς τὰς τέχνας, δηλ. ἐφ' ὅσον καθιστῶμεν ἐπωφελεῖς πρὸς ἡμᾶς διὰ τῶν μηχανῶν τὰς δυνάμεις ταύτας, προκαλοῦντες τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν. Λ. χ. ἡ θερμότης τοῦ ἡλίου ἢ τὸ φῶς, οὔτε παρ' ἡμῶν παρήχθη, οὔτε διὰ τῆς φιλοπονίας ἡμῶν παράγει ὡς ἡ γῆ, ἀλλὰ διὰ τῆς Δαγερεοτύπου μηχανῆς, τὸ φῶς καθίσταται ποιητικὸν ὄργανον, καὶ, περιοριζομένης ἐν τόπῳ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ, τὸ φῶς παράγει διὰ τῆς Μηχανῆς. Ὁ ἄνεμος οὔτε παρήχθη παρ' ἡμῶν, οὔτε δι' ἡμῶν παράγει· παράγει ὅμως διὰ τῶν ἱστιοφόρων πλοίων καὶ τῶν ἀνεμομύλων. Τὰ αὐτὰ δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν καὶ περὶ ἠλεκτρισμοῦ, καὶ περὶ ἐλαστικότητος τοῦ ἀτμοῦ, καὶ περὶ βαρύτητος καὶ περὶ ἰσοσταθμίας τῶν ῥευστῶν, ὅπως ἀποδείξωμεν ὅτι διὰ τῶν μηχανῶν, περιορίζοντες τὴν ἐνέργειαν τῶν δυνάμεων τῆς φύσεως, καθιστῶμεν αὐτὰς ὑπογειρίους· καὶ διὰ μόνης τῆς ἐπιστήμης λύεται τὸ ζήτημα, τῆς δι' ἐλάσσονος ἐργασίας, μείζονος παραγωγῆς.

Οἱ ἐπιστήμονες καὶ βιομήχανοι ἀπαρτίζουσιν οὕτω κοινωνίαν, ἐν ᾗ ἕκαστος καταβάλλει τὸ ἴδιον· ὁ μὲν ἐπιστήμων τὴν ἰδέαν, ὁ δὲ βιομήχανος τὴν πρᾶξιν ἢ τὴν ἐφαρμογήν. Μεταξὺ δὲ τῶν δύο τούτων τάξεων ὑπάρχει ἀδιάλειπτος ἐνέργεια καὶ ἀντενέργεια, καθόσον, ἀναπτυσσομένης τῆς ἰδέας καὶ τῆς διανοίας, ἐπεκτείνεται καὶ τὸ στάδιον τῆς πρακτικῆς ἐνεργείας τῶν ἐθνῶν. Διὰ δὲ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἐφαρμογῶν δοκιμάζεται, καὶ διευκρινίζεται, καὶ τελειοποιεῖται ἡ ἰδέα. Αὕτη δὲ ἡ ἀλληλενέργεια τῆς θεωρίας καὶ τῆς πράξεως, ἐξ ἧς πηγάζει ἡ κοινωνικὴ ζωὴ καὶ πρόοδος δὲν καταφαίνεται ἐν μόνῃ τῇ κοινωνίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν ἑκάστῳ ἡμῶν, καὶ ὥσπερ ὁ ἐπιστήμων ὀφείλει ν' ἀποβλέπῃ πρὸς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ἰδέας, οὕτω καὶ ἕκαστος βιομήχανος ὀφείλει νὰ γνωρίζῃ τὸν λόγον τῆς πράξεως. Ἡ λεγομένη λοιπὸν πρακτικὴ ἐπιστήμη δὲν συνίσταται εἰς τὴν ἄγνοιαν τοῦ λόγου τῶν πραγμάτων (καθότι ἀγνοεῖν καὶ εἰδέναι εἰσὶ πράγματα ἀντίθετα), ἀλλ' εἰς τὴν γνῶσιν καὶ τὴν ἀντίληψιν ἑτέρων τινῶν στοιχείων χρόνου, τόπου, εθνικότητος κτλ. ἕνεκα τῆς παραλείψεως τῶν ὁποίων πολλάκις ἀποτυγχάνει ἡ θεωρία ἐφαρμοζομένη

Ἀρχὴ λοιπὸν καὶ βάσις πάσης βιομηχανικῆς προόδου εἶναι ἡ ἐπιστημονικὴ παίδευσις. Ἐὰν παραβάλωμεν τὴν κατάστασιν τῆς βιομηχανίας ἔθνους ἀπαιδεύτου πρὸς τὴν βιομηχανίαν ἔθνους, ἐκ τῶν κόλπων τοῦ ὁποίου ἀνεβλάστησαν ἅπαντες οἱ ἐπιστημονικοὶ κλάδοι, θέλομεν ἀναγνωρίσει, ὅτι διὰ τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς γενικωτέρας παιδεύσεως χρησιμοποιοῦμεν μυρία ἀντικείμενα, ἄλλως ἀνωφελῆ καὶ ἄχρηστα. Διὰ τῆς ἐπιστήμης κατορθοῦται ἡ ἐπωφελὴς ἐφαρμογὴ τῶν αὐτονόμων δυνάμεων τῆς φύσεως. Δι' αὐτῆς, καὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους πίστεως κοινωνοῦντες τὰς δυνάμεις ἡμῶν, καθιστῶμεν αὐτὰς ὀνησιμωτέρας. Διὰ τῆς ἐπιστήμης, καθ' ὅσον τελειοῦται ἡ διάνοια, πολλαπλασιάζονται αἱ νοεραὶ ἡμῶν ἀπολαύσεις, αἱ ὀρέξεις ἡμῶν λεπτυνόμεναι ἐξευγενίζονται, τὰ πάθη κατευνάζονται, καὶ αἱ προλήψεις διαλύονται.

Διὰ τῆς ἐπιστήμης, γινόμενοι προνοητικώτεροι, κοινωνικώτεροι, καὶ συναισθανόμενοι ζωηρότερον τὴν προσωπικὴν ἡμῶν ἀξίαν, συλλαμβάνομεν ἀκαταμάχητον ἀποστροφὴν πρὸς τὰς βιαιοπραγίας καὶ τὴν ἀπάτην, τὰς διασπώσας τοὺς κοινωνικοὺς δεσμοὺς καὶ καταστρεφούσας τόν τε πλοῦτον καὶ τὴν δημόσιον πίστιν. Διὰ τῆς γενικωτέρας τέλος παιδεύσεως ἰσοποιεῖται ἡ κατάστασις τῶν διαφόρων κοινωνικῶν τάξεων, καὶ αἱ ἐκ τῆς ἀπαιδευσίας τῶν πολλῶν ἠθικαὶ ἀνομοιότητες ἐκλείπουσιν ἀπὸ τῆς πολιτείας Ὥστε ἐὰν ἕκαστος ἔχῃ καθῆκον καὶ δικαίωμα νὰ ἀναπτύσσῃ τὰς δυνάμεις αὐτοῦ, νὰ παιδευθῇ, οἱ διέποντες τὰς τύχας τῶν ἐθνῶν ὀφείλουσι νὰ χειραγωγῶσι τοὺς πολίτας εἰς τὴν ὁδὸν, τὴν ἄγουσαν πρὸς τὰς ὑψηλοτέρας καὶ εὐγενεστέρας μαθήσεις. Αὕτη μάλιστα ἡ μέριμνα ὑπὲρ τῆς δημοσίας παιδεύσεως, εἶναι τὸ ἀσφαλέστερον γνώρισμα ἐθνικῆς καὶ πατριωτικῆς κυβερνήσεως, μὴ ἐπιζητούσης νὰ συμμαχήσῃ μετὰ τῆς ἀμαθείας καὶ τῶν προλήψεων τῶν ἀχομένων, ὅπως κυβερνήσῃ αὐτούς, ἀλλὰ προσπαθούσης νὰ ἀνορθώσῃ τοὺς ἀρχομένους ἀπὸ τῆς ἀμαθείας καὶ τῶν προλήψεων, ἐπιβαλλούσης αὐτοῖς οὐχὶ δουλικὴν, ἀλλὰ λογικὴν ὑποταγὴν, καὶ φιλοτιμουμένης νὰ κυβερνήσῃ ὄχι σώματα καὶ πάθη, ἀλλὰ νόας καὶ φρονήματα.

Ἐν τούτοις ἐξυμνῶν τὰ ἀγαθὰ ἀποτελέσματα τῆς γενικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς παιδεύσεως, δὲν ἰσχυρίζομαι ὅτι ἡ παιδεία πρέπει νὰ ἦναι μία καὶ ἡ αὐτὴ δι' ἅπαντας, καθότι διὰ μόνης τῆς ποικιλίας καὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων συντηρεῖται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ κοινωνία, ἄνευ ὑλικῆς δὲ παραγωγῆς ἀδύνατον ἢ ἄυλος παραγωγὴ νὰ ὑπάρξῃ. Δὲν ἰσχυρίζομαι λοιπὸν ὅτι «ἐπεὶ ἐν τὸ τέλος τῇ πόλει πάσῃ, φανερὸν ὅτι καὶ τὴν παιδείαν μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἀναγκαῖον εἶναι πάντων». Λέγω μόνον ὅτι ἐν κράτει καλῶς διοικουμένῳ, ἡ πολιτεία ὀφείλει νὰ παρέχῃ εἰς τοὺς θέλοντας καὶ δυναμένους νὰ ἀσχοληθῶσι περὶ τὴν σπουδὴν τῶν ἐπιστημῶν τὰ μέσα τῆς ἐκμαθήσεως αὐτῶν. Πρὸς μείζονα δὲ διάδοσιν καὶ ἐμπέδωσιν τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης παιδεύσεως, ἃ παιτεῖται νὰ συσχετισθῇ τὸ Πανεπιστήμιον πρῶτον μὲν μετὰ τῆς πολιτείας, δεύτερον δὲ μετὰ τῆς βιομηχανίας. Τῷ ὄντι, ἐν ὅσῳ οἱ ἐν τοῖς Πανεπιστημίοις παιδευθέντες δὲν βραβεύονται ἀναλόγως τῆς ἀποκτηθείσης ἱκανότητος, καὶ τῆς ὁμολογουμένης αὐτῶν χρηστῆς διαγωγῆς, ἢ ἐν ὅσῳ οἱ ἐπιστημονικὴν προσκτησάμενοι ἱκανότητα δὲν δύνανται νὰ ἐφαρμόσωσιν αὐτὴν εἰς τὰς βιωτικὰς τέχνας, ἕνεκα τῆς ἀτελοῦς καταστάσεως τῆς βιομηχανίας καὶ τῆς σμικρότητος τῶν δημοσίων πόρων, ἡ ἐπιστημονικὴ παίδευσις, οὖσα ἐν μέρει ἄσκοπος καὶ μὴ παρέχουσα πρακτικὰς ὠφελείας, οὐδέποτε θέλει προσηκόντως ἀναπτυχθῇ, οὐδὲ παραγάγει τὰ παρ' αὐτῆς προσδοκώμενα ὠφελήματα.

Μεταβαίνων ἤδη ἀπὸ τῆς ὑψηλῆς εἰς τὴν κατωτέραν παίδευσιν, ἵνα ἀποδείξω καὶ αὐτῆς τὴν ἀνάγκην καὶ χρησιμότητα, παρατηρῶ, πρῶτον, περὶ δημοτικῆς παιδεύσεως, ὅτι ἕκαστος πολίτης, ἵνα ἐκπληροῖ προσηκόντως τὰ ἔργα καὶ τὰ καθήκοντα, τὰ ὁποῖα ἐπιβάλλει αὐτῷ ὁ οἰκογενειακὸς καὶ κοινωνικὸς βίος, ἵνα ἐκτιμᾷ ἀκριβῶς καὶ τὰ δικαιώματα αὐτοῦ καὶ τὰς ὑποχρεώσεις, εἰς ἃς ὑποβάλλεται, καὶ τὰς συμβάσεις, εἰς ἃς ἑκουσίως ἐνέχεται, πωλῶν, ἀγοράζων, ἀνταλλάττων, ἐκμισθώνων, συνομολογῶν δάνεια, καὶ οἱανδήποτε ἄλλην νομικὴν σχέσιν συνάπτων, ἵνα προσχθῇ, ἑνὶ λόγῳ, ἐνεργῶν ὡς λογικὸν πλάσμα ἐντὸς τῆς ἰδιωτικῆς καὶ κοινωνικῆς αὐτοῦ σφαίρας, ἀναγκαίως πρέπει νὰ γινώσκῃ τοὐλάχιστον τὸ ἀναγινώσκειν, γράφειν καὶ ἀριθμεῖν. Πρὸς τούτοις δὲ παρατηρητέον, ὅτι ἡ Ἑλλὰς κέκτηται σήμερον συνταγματικὸν πολίτευμα, οἱ πολῖται αὐτῆς ἀπολαμβάνουσι τὰ τιμαλφέστερα πολιτικὰ δικαιώματα, ἀνάγκη λοιπὸν καὶ ἡ ἐκπαίδευσις αὐτῶν νὰ ἦναι ἀνάλογος τῆς νέας αὐτῶν πολιτικῆς καταστάσεως. «Τὸ γὰρ οἰκεῖον ἦθος ἑκάστης πολιτείας εἴωθε φυλάττειν τὴν πολιτείαν καὶ καθίστησιν ἐξ ἀρχῆς.»

Δ. Χ. ὁ περὶ ἐκλογῆς τῶν βουλευτῶν νόμος, ὁ δημοτικὸς ὀργανισμὸς, ὡς καὶ ὁ περὶ ἐπαρχιακῶν συμβουλίων νόμος ἀπονέμουσιν εἰς τοὺς πολίτας τὸ δικαίωμα τοῦ ἐκλέγειν βουλευτὰς, δημοτικοὺς καὶ ἐπαρχιακοὺς ἄρχοντας, ὡς καὶ τὸ τοῦ ἐκλέγεσθαι. Ἀλλ' ὅταν ὁ πολίτης οὔτε τὸν νόμον εἶναι εἰς κατάστασιν νὰ ἀναγνώσῃ ὅπως ἐννοήσῃ αὐτὸν, οὔτε τὸ ὄνομα τῆς ἐκλογῆς του δύναται ἰδιοχείρως νὰ σημειώσῃ ἐπὶ τοῦ ψηφοδελτίου του, τὰ χορηγούμενα ὑπὸ τοῦ νόμου δικαιώματα, ἢ δὲν ματαιοῦνται ἐν μέρει καὶ δὲν ἀποβαίνουσι πρὸς ὄφλεος τῆς ῥαδιουργίας καὶ πολυπραγμοσύνης; Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν πολλοὶ ἐν Γαλλίᾳ, μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν τῆς πανδήμου ψηφοφορίας, ἐζήτησαν νὰ καταστάθῃ ὑποχρεωτικὴ καὶ ἄμισθος ἡ δημοτικὴ ἐκπαίδευσις, δηλ. νὰ ἐπιβληθῇ εἰς ἕκαστον δημότην τὸ χρέος τοῦ νὰ πέμπῃ τὰ τέκνα του εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, ἵνα μανθάνωσιν ἐν αὐτοῖς τὸ ἀναγινώσκειν, γράφειν καὶ ἀριθμεῖν· πρὸς δὲ τούτοις, τὴν ἐθνικὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἱερὰν κατήχησιν. Ἡ διάταξις αὕτη εὕρηται καὶ παρ' ἡμῖν ἐν τῷ περὶ δημοτικῆς παιδεύσεως νόμῳ. Ἐπαναλέγω ὅμως ὅτι τὸ σύστημα τοῦτο τοῦ καταναγκασμοῦ, ἤτοι τῆς τιμωρήσεως τῶν γονέων, τῶν μὴ πεμπόντων τὰ τέκνα αὐτῶν εἰς τὰ δημοτικὰ σχολεῖα, εἶναι ἄδικον· πρῶτον μὲν, διὰ τὸ ἀπόκεντρον τῶν δημοτικῶν σχολείων ἐν τοῖς ἀγροτικοῖς δήμοις, καὶ δεύτερον, διότι δυσκόλως χωρικοὶ ἐνδεεῖς δύνανται νὰ στερηθῶσι τῆς συνδρομῆς τῶν τέκνων αὐτῶν. Ἐκ τούτου ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ σύστασις καὶ ἡ ἕδρα τῶν δημοτικῶν σχολείων, πρέπει νὰ ἦναι μία τῶν κυριωτέρων μεριμνῶν τῶν διοικητικῶν ἀρχῶν.

Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἐπὶ τοσοῦτον ἐθεώρουν τὴν παιδείαν ὡς ἀναγκαίαν καὶ ἀπαραίτητον εἰς πάντα πολίτην, ὥστε καὶ εἰς τὴν κρισιμωτέραν ἐποχὴν τοῦ βίου αὐτῶν, ἤτοι καθ' ἣν τὰ βαρβαρικὰ στίφη τοῦ μεγάλου βασιλέως, εἰσβαλόντα εἰς τὴν Ἑλλάδα, κατηνάγκασαν τοὺς Ἀθηναίους νὰ ἐγκαταλείψωσι τὴν πατρῴαν γῆν, καὶ τοὺς μὲν μαχίμους καὶ ἐν ἡλικίᾳ νὰ ἐπιβιβασθῶσιν εἰς τὰς ναῦς, τοὺς δ' ἀσθενεστέρους καὶ παρήλικας νὰ καταφύγωσιν εἰς Τροιζῆνα, ἡ φιλόξενος αὕτη πόλις ἔγραψε φιλοφρόνως ψήφισμα περὶ τῆς δημοσίας δαπάνης παιδεύσεως τῶν παίδων τῶν προσφύγων Ἀθηναίων, θεωροῦσα τὴν ἐγκύκλιον παίδευσιν ὡς ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ, ἢ ὡς τὸν ἠθικὸν ἄρτον τοῦ ἐλευθέρου πολίτου.

Ἐκτὸς τῶν δημοτικῶν σχολείων καὶ τῶν γυμνασίων, ἐν οἷς ἡ νεολαία παρασκευάζεται, ἀλειφομένη, οὕτως εἰπεῖν, ἐπὶ τὸν ἐπιστημονικὸν ἀγῶνα, παρατηρῶ ἰδίᾳ περὶ τῆς ἀνάγκης *εἰδικῶν* καὶ *πρακτικῶν* σχολῶν, ὅτι εἰς τὴν παρελθοῦσαν ἑκατονταετηρίδα, κληρικὸς ἐκ Πράγης συνέλαβε πρῶτος τὴν γόνιμον πολλῶν καὶ ἀγαθῶν ἀποτελεσμάτων ἰδέαν, τῆς συστάσεως εἰδικῶν καὶ πρακτικῶν σχολῶν, ὅπως διδάσκεται ἐν αὐταῖς ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἐπιστημῶν εἰς τὰς τέχνας. Σήμερον ὑπάρχουσι μὲν ἀπανταχοῦ σχεδὸν σχολαί, ἐν αἷς μορφοῦνται ἰατροὶ, δικηγόροι, θεολόγοι, φιλόσοφοι καὶ φιλολόγοι, οὐχὶ δὲ βιομήχανοι· ἀλλ' ἄνευ βιομηχανίας, τὰ ἀνωτέρω ἐπαγγέλματα, ἠδύνανται νὰ ὑπάρξωσιν; Δηλαδὴ ἄνευ ἀσθενῶν ὁπωσοῦν εὐπορούντων, καὶ διαδίκων μὴ πτωχευσάντων, καὶ ἀναγνωστῶν δυναμένων νὰ προσποιῶνται τὰ φιλολογικὰ ἔργα, ἢ εἶναι δυνατὸν νὰ συντηρηθῶσιν οἱ ἰατροὶ, οἱ δικηγόροι ἢ οἱ περὶ τὴν φιλολογίαν ἀσχολούμενοι; Ἡ ἰδέα λοιπὸν αὕτη τοῦ κληρικοῦ τῆς Πράγης περὶ συστάσεως εἰδικῶν καὶ πρακτικῶν σχολῶν ἐγκαίρως ἀνεφάνη, καθόσον, πρῶτον μὲν, ἡ βιομηχανία ἀπὸ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἤρχισε ν' ἀναπτύσσηται· δεύτερον δὲ, καταρχηθεισῶν μετὰ ταῦτα τῶν συντεχνιῶν, ἔπαυον μετ' αὐτῶν καὶ αἱ μαθητεῖαι, καὶ αἱ πατροπαράδοτοι τεχνουργικαὶ μέθοδοι, καὶ αἱ ἐκπαιδευτικαὶ τῶν βιομηχάνων περιηγήσεις. Προσέτι δὲ ἡ ἰδέα αὕτη τοῦ κληρικοῦ τῆς Πράγης ἦτο καὶ ἄλλως εὐτυχὴς, καθότι μόνη ἡ ἐλπὶς μελλούσης ὑλικῆς εὐπορίας, ἡ ἐλπὶς ὅτι μετά τινα χρόνον τὸ τέκνον θέλει ἐπανέλθει φέρον μεθ' ἑαυτοῦ κεφάλαιον τεχνικῆς παιδεύσεως, ἐπιτήδειον νὰ προάξῃ τὸν πατρικὸν οἶκον, μόνη ἡ τοιαύτη προσδοκία δύναται νὰ πείσῃ πολλοὺς βιομηχάνους νὰ στερηθῶσι προσκαίρως τῆς συνδρομῆς τῶν τέκνων αὐτῶν.

Ἰδοὺ πῶς ἀποφαίνεται περὶ τῶν πρακτικῶν καὶ εἰδικῶν σχολῶν ὁ Κύρ. Ῥάου.

Ἡ ἐπιτηδειότης τῶν ἐργατῶν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν γνώσεων αὐτῶν, καὶ ἐκ τῆς ἀσκήσεως αὐτῶν εἰς βιομηχανικὰ ἔργα. Ἡ πολιτεία δύναται νὰ συνεργήσῃ πρὸς ἀμφότερα ταῦτα, καθιδρύουσα εἰδικὰ σχολεῖα, γεωργικῆς, δασονομικῆς, μεταλλευτικῆς, ἀρχιτεκτονικῆς, ναυτικῆς καὶ ἐμπορικῆς.

Διαφέρουσι δὲ ἀπ' αὐτῶν τῶν εἰδικῶν σχολῶν, τὰ λεγόμενα πρακτικὰ σχολεῖα, ἐν οἷς οἱ διδασκόμενοι γυμνάζονται καὶ περὶ τὴν ἄσκησιν πρακτικῶν ἔργων. Τὰ ἰδιαίτερα λοιπὸν πλεονεκτήματα τῶν πρακτικῶν σχολῶν εἰσιν ἡ ἄσκησις ἐπωφελῶν ἔργων, ἡ ἀνάπτυξις τῆς σωματικῆς ῥώμης καὶ ἐπιτηδειότητος, ἡ πρώϊμος ἐκμάθησις τεχνουργιῶν, ἃς οἱ μαθητευόμενοι θέλουσί ποτε ἐξασκήσει γινόμενοι ἄνδρες. Εἰς ταῦτα προστίθεται καὶ τὸ ἐκ τῶν ἐργασιῶν κέρδος, ὅπερ εἶναι μὲν διὰ τοὺς πένητας γονεῖς ἰσχυρὸν κέντρον, δὲν πρέπει ὅμως νὰ ὑπάρχῃ ὁ κύριος σκοπὸς τῶν καταστημάτων τούτων, καθότι ἄλλως ἤθελεν ἐμποδισθῆ ἡ σωματικὴ ἀνάπτυξις τῶν μαθητευομένων.

Ἀφοῦ ἰδομεν πῶς ἡ πολιτεία δύναται νὰ συντελέσῃ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν καὶ τεχνικὴν μόρφωσιν τῶν πολιτῶν, παρατηροῦμεν ἤδη ὅτι τὰ μαθήματα, τῶν ὁποίων ἡ νεολαία ἀκροάζεται, εἶναι ἡ πρώτη, οὕτως εἰπεῖν, καταβολὴ τῆς νοερᾶς αὐτῆς ἀνατροφῆς· ὥστε ἀνάγκη νὰ ὑποδειχθῇ διὰ ποίων μέσων ἀναπτύσσεται τὸ ἠθικὸν τοῦτο κεφάλαιον.

Ἐν πρώτοις, ὥσπερ πρὸς ἐξάσκησιν πάσης ἄλλης βιομηχανίας τὰ μεταμορφωτὰ καὶ ἀμεταμόρφωτα κεφάλαια εἰσὶ τὰ ἀπαραίτητα τῆς φιλοπονίας βοηθήματα, οὕτω, καὶ προκειμένου λόγου περὶ ἀθλου παραγωγῆς, ἡ ἀφθονία καὶ ἡ εὐθηνία τῶν βίβλων, τοῦ φιλολογικοῦ τούτου πλούτου, εἰσὶν ἐκ τῶν ὧν οὐκ ἄνευ πρὸς διάδοσιν τῶν φώτων καὶ τῆς παιδείας. Καὶ κατὰ τοῦτο ἡ σημερινὴ Εὐρώπη ὑπερτερεῖ τὰς φιλολογικωτέρας τῆς ἀνθρωπότητος ἐποχάς, καθόσον μόναι αἱ δημόσιαι βιβλιοθῆκαι κατέχουσιν ὑπὲρ τὰ 20 ἑκατομμύρια βίβλων.

Ἐν τούτοις, αἱ δημόσιαι βιβλιοθῆκαι δὲν ἀποβαίνουσι τόσον κοινωφελεῖς, οὐδὲ τείνουσιν ἀείποτε πρὸς τὸν κοινωνικὸν σκοπὸν τῆς τῶν πλειοτέρων παιδεύσεως, καθότι ἀπανταχοῦ σχεδὸν μόνοι οἱ σοφοὶ καὶ ἐμβριθεῖς ἄνδρες ἐπισκέπτονται τοὺς φιλολογικοὺς τούτους θησαυρούς. Τοὐναντίον δὲ αἱ χρησιδανειστικαὶ βιβλιοθῆκαι, τὰ σπουδαστήρια, τ' ἀναγνωστήρια ἢ αἱ λέσχαι, εἰσὶ καταστήματα γενικωτέρας καὶ κοινοτέρας χρήσεως· ἕνεκα τούτου ἐπολλαπλασιάσθησαν καθ' ὅλην τὴν Εὐρώπην, καὶ θεωροῦνται σήμερον ὡς αἱ ἀληθεῖς τοῦ λαοῦ βιβλιοθῆκαι.

Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν οὐ μικρὸν συντελοῦσι καὶ αἱ περιφόρητοι (ambulantes) βιβλιοθῆκαι, αἱ διαμένουσαι ἕνα περίπου μῆνα εἰς τὰς διαφόρους πόλεις καὶ κοινότητας, καὶ παρέχουσαι εἰς τὸν λαὸν εὐχερῆ ἀναγνώσεως μέσα. Τὸ τοιοῦτον εἶναι κοινότατον ἐν Ἀγγλίᾳ.

Ὀφείλομεν ὡσαύτως ὡς κοινωφελεστάτην νὰ ἐπαινέσωμεν καὶ τὴν συστηθεῖσαν παρὰ τοῦ Βρούμ ἑταιρίαν κατὰ τὸ 1827, τὴν ἐκτυπώσασαν καὶ διανείμασαν πλῆθος συγγραφῶν, ὧν ἑκάστη πραγματεύεται περὶ εἰδικοῦ τινος κλάδου τῶν ἀνθρωπίνων γνώσεων.

Μετὰ τὰς βιβλιοθήκας τὸ δεύτερον μέσον τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἠθικῶν κεφαλαίων εἶναι ἡ ἀεννάως ἀνανεουμένη φιλολογικὴ παραγωγή.

Ἐκ τῆς φιλολογικῆς ταύτης τῶν διαφόρων ἐθνῶν παραγωγῆς δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν καὶ περὶ τῆς ὑλικῆς καὶ ἠθικῆς αὐτῶν καταστάσεως. Περὶ τῆς ἠθικῆς μὲν αὐτῶν καταστάσεως, καθότι πᾶσα φιλολογικὴ παραγωγὴ ἐμφαίνει καὶ ἀνάγκην τινὰ τῆς κοινωνίας. Περὶ δὲ τῆς ὑλικῆς αὐτῶν καταστάσεως, καθότι ἡ φιλολογικὴ παραγωγὴ, ὡς πᾶσα ἄλλη, προϋποθέτει ἀγορὰν καὶ ἀναλωτὰς καὶ ἀνταλλακτικὰ μέσα πρὸς ἀπόκτησιν τῶν παραγομένων.

Ἕτερον μέσον ἀναγνώσεώς εἰσι τὰ περιοδικὰ φυλ-

λάδια, αἱ τεχνικαὶ καὶ ἐπιστημονικαὶ ἐφημερίδες, αἱ διαχέουσαι πλῆθος ὠφελίμων γνώσεων, ἐκπέμπουσαι καθ' ὅλον τὸν πεπολιτισμένον κόσμον, ὡς ἀπὸ ἀκτινοβόλου ἑστίας, τὰ πειράματα, τὰς ἀνακαλύψεις καὶ ἐπινοήσεις, καὶ διασκορπίζουσαι ἀπανταχοῦ τοὺς καρποὺς τῆς διανοητικῆς τῆς ὅλης Εὐρώπης φιλοτονίας.

Ἐπιζήτητον ὁμοίως ὄργανον ἀναγνώσεώς εἰσιν αἱ πολιτικαὶ ἐφημερίδες. Ὁ περιοδικὸς τύπος, ὑποτρέφων τὴν ἀπληστίαν τῶν ἀναγνωστῶν δραστικώτερον καὶ αὐτῶν τῶν βιβλιοθηκῶν καὶ τῶν συγγραμμάτων, ἐγγίζει τὰ πολυτιμότερα αὐτῶν συμφέροντα, ὑποκινεῖ νέα ἀείποτε ζητήματα, ζητήματα ἀναφυόμενα ἐκ τοῦ ἡμερησίου τῶν ἐθνῶν βίου, καὶ καθίσταται τὸ ἰσχυρότερον ὄργανον τοῦ πολιτικοῦ ἐρεθισμοῦ, τοῦ ὁποίου τὴν ἀνάγκην συναισθάνεται ἀδιαλείπτως ἐλευθέρα πολιτεία. Καὶ μάλιστα διὰ τὴν γενικότητα ταύτην τῶν ἐφημερίδων, δυνάμεθα, παραθέτοντες τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν πρὸς τὸν πληθυσμὸν ἑκάστης χώρας, νὰ γνωρίσωμεν κατὰ πόσον εἶναι ἀναγνωστικὸν τὸ δεῖνα ἔθνος· παραβάλλοντες δὲ τὸν ἀριθμὸν τῶν πολιτικῶν πρὸς τὰς ἐπιστημονικὰς καὶ τεχνικὰς ἐφημερίδας, νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν ὑλικὴν καὶ ἠθικὴν τῆς κοινωνίας ἀνάπτυξιν.

Οὐδὲν ἧττον συντελοῦσιν εἰς τὸν σκοπὸν τῆς ἀναπτύξεως τῶν τεχνῶν, τῆς βιομηχανίας καὶ ἐν γένει τῆς δημοσίας παιδεύσεως τὰ μουσεῖα, τὰ πρωτότυπα τεχνοστάσια, αἱ ἐπιστημονικαὶ καὶ τεχνικαὶ συλλογαί, καὶ αἱ περιοδικαὶ ἐκθέσεις τῶν προϊόντων τῆς βιομηχανίας· ὧν πρύτανις ἀνεδείχθη ἡ τοῦ Λονδίνου. Τὴν ἔκθεσιν ταύτην, τὴν ἀπαθανατίσασαν τὸ ὄνομα τοῦ Πρίγκηπος Ἀλβέρτου, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς τὰ Ὀλύμπια τῶν βιομηχανικῶν ἀγώνων. Ἐν τῷ κρυσταλλίνῳ καταστήματι ἀνεκεφαλαιώθη πᾶν ὅ,τι ἡ ἀνθρωπίνη ἐλευθερία ὑπὸ τὴν βιομηχανικὴν αὐτῆς μορφὴν παρήγαγε μέγα καὶ θαυμαστόν. Ἡ ἐν Λονδίνῳ ἔκθεσις ὑπῆρξε τὸ εἰρηνικὸν συσσίτιον τῆς παγκοσμίου βιομηχανίας, τὸ κάτοπτρον τῆς τεχνικῆς ἱκανότητος τῶν Εὐρωπαϊκῶν μάλιστα ἐθνῶν, καὶ τὸ παγκόσμιον σχολεῖον τῆς βιομηχανίας. Ἐκεῖ ἀπεδείχθη ὅτι αἱ μεγάλαι ἐπικράτειαι δὲν ἐγένοντο τοιαῦται διὰ τῆς ἰσχύος τῆς λόγχης, ὡς παρατηρεῖ ὁ Κύριος M. Chevalier, ἀλλὰ διὰ τῆς παιδείας, τῶν γενικῶν αὐτῶν ἰδεῶν καὶ τοῦ ἐμβριθοῦς καὶ περιφανοῦς αὐτῶν πνεύματος.

Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν συντείνουσι καὶ αἱ γλυπτοθῆκαι, καὶ πινακοθῆκαι κτλ., δυνάμεθα δὲ νὰ προσθέσωμεν καὶ τὰ θέατρα, ὁσάκις αὐτὰ προτίθενται, ἢ νὰ λεπτύνωσι τὴν φιλοκαλίαν τῶν ἐθνῶν, ἢ νὰ ἐπιτύχωσι κοινωνικόν τινα σκοπόν, ὡς τὰ θέατρα τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἐν οἷς ὁ Ἕλλην ἐδιδάσκετο τὴν ἱστορίαν τῶν προπατόρων του, συνωμίλει μὲ τοὺς θεούς του, ἐξωκειοῦτο μὲ τὴν θέαν θνητῶν ἠμιθέων καὶ εὕρισκε παραμυθίαν εἰς τὰς δυσπραγίας αὐτοῦ, ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν μεγάλων καὶ γιγαντιαίων ἀνδρῶν συμφορὰς καὶ καταπτώσεις.

—o—

Β'. Περὶ παιδαγωγίας, ἢ περὶ τοῦ ἤθους τῶν πολιτῶν.

Ἀπ' ἀρχῆς εἴπομεν ὅτι τὸ μᾶλλον πεπαιδευμένον, ἔτι δὲ τὸ ἠθικώτερον ἔθνος εἶναι καὶ τὸ παραγωγικώτερον· ἤδη δὲ περὶ ἠθικότητος ἰδίως παρατηροῦμεν, ὅτι, ἐπειδὴ ἡ κοινωνικὴ οἰκονομία ἀσχολεῖται κυρίως περὶ τὴν σκοπιμωτέραν χρῆσιν τῶν ἡμετέρων δυνάμεων, κοινωνικῶς ἀναπτυσσομένων πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς δημιουργίας καὶ αὐξήσεως τοῦ πλούτου, πηγὴ δὲ πάσης δραστηριότητος εἶναι ἡ θέλησις, ἄρα ἡ τακτοποίησις καὶ διάπλασις τῆς θελήσεως, μεγίστην ἔχει ἐπιῤῥοὴν ἐπὶ τῆς μορφώσεως καὶ συντηρήσεως τοῦ πλούτου, καὶ ἑπομένως ἡ κατάστασις τῆς ἐθνικῆς βιομηχανίας προσδιορίζεται κατὰ λόγον τῶν καλῶν ἢ κακῶν ἕξεων, ἤτοι τῆς ἠθικῆς διαμορφώσεως τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου. Τῷ ὄντι ἐπὶς ἀμφιβάλλει ὅτι τόσον αἱ κατακτητικαὶ ἕξεις τῆς βίας, τῆς νωθρότητος καὶ τῆς ἀργίας, ὅσον καὶ αἱ ἕξεις αἱ καταστρεπτικαὶ τοῦ πλούτου, οἷον ἡ ἀσωτία, ἡ σπαταλη, ἡ μέθη κ. τ. λ παραβλάπτουσιν οὐσιωδῶς τὰ οἰκονομικὰ τῆς κοινωνίας συμφέροντα; Ἀλλ' ἡ ἐκπαίδευσις, ἥτις ἐν γένει περιλαμβάνει καὶ τὴν ἠθικότητα, δὲν εἶναι ἔργον μόνης τῆς πόλεως, μόνου τοῦ νομοθέτου, ἀλλ' ὡς ἀποδειχθήσεται καὶ τῆς οἰκίας, καὶ τῆς ἐκκλησίας· ἡ παίδευσις, διὰ νὰ ἦναι πλήρης, πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ καὶ τὴν ἠθικὴν ἡμῶν διακόσμησιν· ἅπαντα δὲ τὰ στοιχεῖα τὰ ἰσχυρῶς ἐρ' ἡμᾶς ἐνεργοῦντα, δέον νὰ τείνωσι πρὸς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν σκοπόν.

Οἱ ἰσχυριζόμενοι, ὅτι διὰ μόνης τῆς ἐπιστημονικῆς διδασκαλίας κατορθοῦται καὶ ἡ μόρφωσις καὶ ἡ διάπλασις τῶν ἠθῶν, ἐμπίπτουσιν εἰς προφανῆ πλάνην· πιστεύουσιν ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὅλος ἰδέα, καὶ ὅτι ἐκ τῆς τακτοποιήσεως τῶν ἰδεῶν, τακτοποιεῖται ἀναγκαίως καὶ τὸ ἦθος. Λέγω δὲ ὅτι πλανῶνται οἱ οὕτω φρονοῦντες, καθότι ἡ ἠθικὴ, ἡ ἀρετὴ, δὲν εἶναι ἁπλῆ θεωρία, εἶναι ἄσκησις, εἶναι ἡ ἕξις τοῦ δέοντος καὶ ἡ συμμόρφωσις τῶν πράξεων ἡμῶν μὲ τοὺς κανόνας, οὓς ἐπιβάλλει ὁ λόγος εἰς τὸν ἠθικὸν ἄνθρωπον. Πρὸς ἀπόδειξιν δὲ τοῦ ὅτι ἡ ἠθικὴ, ἡ ἀρετὴ, δὲν εἶναι ἁπλῆ θεωρία, παρατηροῦμεν ὅτι πολλάκις τὰ πάθη κατισχύουσι τοῦ νοὸς, καὶ συχνότατα συναισθανόμεθα ἐν ἡμῖν τὰς δύο ταύτας δυνάμεις, τὴν ὀρεκτικὴν καὶ λογικὴν, ἀνταγωνιζομένας πρὸς ἀλλήλας, καὶ, ὡς λέγει ὁ ποιητής,

«Bona video proboque, deteriora sequor»

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω παρατηρήσεως ἐξηγεῖται ἡ οὐσιώδης διαφορὰ τοῦ συστήματος τῆς παιδεύσεως τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νεωτέρων, καθότι οἱ μὲν ἀρχαῖοι ἐφρόντιζον μᾶλλον περὶ τὴν παιδαγωγίαν καὶ τὰς ψυχαγωγικὰς ἀσκήσεις, καὶ τὰς ἕξεις τοῦ πρακτικοῦ βίου, καὶ δι' αὐτῶν ἐζήτουν ν' ἀνυψώσωσι τὴν διάνοιαν· οἱ δὲ νεώτεροι, περὶ τὴν ἐκπαίδευσιν κυρίως ἀσχολούμενοι, φρονοῦσιν, ὅτι διὰ τοῦ νοὸς καὶ τῆς ἐπιστήμης ῥυθμίζονται ἀρκούντως καὶ αἱ κλίσεις καὶ αἱ ὀρέξεις

τῆς καρδίας. Ἀλλὰ, ὡς προείπομεν, ὑπάρχει οὐσιώδης διαφορὰ μεταξὺ ἁπλῆς παιδεύσεως καὶ παιδαγωγίας, πρὸς ἠθικὴν δὲ ἡμῶν διακόσμησιν, ἐκτὸς τῶν νόμων καὶ τοῦ πολιτεύματος. ἀνάγκη νὰ συνδράμωσιν ἥ τε οἰκία καὶ ἡ ἐκκλησία. Ἵνα ἐξηγηθῶσιν αἱ κυριώτεραι διαφοραὶ μεταξὺ καθαρᾶς ἐκπαιδεύσεως καὶ παιδαγωγίας παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ καθαρὰ ἐκπαίδευσις ὑπάγεται μέχρι τινὸς βαθμοῦ εἰς θετικὰς μεθόδους, καὶ διανέμεται εἰς μερίδας, οὕτως εἰπεῖν, εὐεκτιμήτους. Δὲν διϊσχυρίζομαι ὅτι, δύο μερίδων ἐκπαιδεύσεως διανεμομένων μεταξὺ δύο νέων ἐξ ἴσου φιλομαθῶν, ἡ ἐκπαίδευσις αὐτῶν θέλει εἶσθαι ἴση. Ὄχι! καθότι ἡ διαφορὰ τῆς φυσικῆς εὐφυΐας ἑκάστου θέλει καταφύσει τὴν ἀριθμητικὴν ἀλήθειαν. Ἀλλὰ φρονῶ, ὅτι ὁ καθηγητὴς, μεταχειριζόμενος τὴν αὐτὴν μέθοδον πρὸς παίδευσιν δύο νέων, θέλει πληρώσει εἰς ὡρισμένου χρόνου διάστημα τὴν δεκτικότητα τοῦ νοὸς ἑκάστου, τὴν φυσικὴν ἑκάστου ἱκανότητα. Ἡ δὲ παιδαγωγία ἀποκλείει τὴν ταυτότητα τῶν μεθόδων, καὶ, ἀπευθυνομένη πρὸς τὴν θέλησιν, καὶ τὰς ποικίλας καὶ πολυμόρφους τοῦ ἀνθρώπου ῥοπὰς καὶ διαθέσεις, δέον κατ' αὐτὰς νὰ ῥυθμίζῃ καὶ τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς ἵνα εὐδοκιμήσῃ. Ἡ παιδαγωγία χρῄζει οὕτως ἐκ μέρους τοῦ παιδαγωγοῦ κρίσεως καὶ ἀφῆς λεπτοτέρας· ὁ παιδαγωγὸς πρέπει νὰ σπουδάσῃ τὰ ἤθη, τὰς ἕξεις, καὶ τὰς μυστηριώδους τοῦ παιδαγωγουμένου ῥοπάς. Πρὸς τούτοις δὲ, ἡ παιδαγωγία πρῶτον μὲν ἄρχεται πρὸ τῆς ἐκπαιδεύσεως. Ἐκ νηπιότητος ἡμῶν, ἡ ἀδυναμία τῶν γονέων, ἢ ἡ αὐστηρότης αὐτῶν, τὸ ὀργίλον τοῦ ἤθους των, ἢ αἱ παράλογοι αὐτῶν ἀξιώσεις, τὰ καλὰ ἢ κακὰ παραδείγματα, τὸ πᾶν ἔχει ἐπιῤῥοὴν εἰς τὴν ἠθικότητα τῶν παίδων, πρὶν ἢ ἡ λαμπὰς τῆς ἐκπαιδεύσεως φωτίσῃ τοὺς νοεροὺς αὐτῶν ὀφθαλμούς. Ἡ παιδαγωγία, δεύτερον, ἐπιζῇ εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν, ! καθότι ποσάκις δὲν εἴδομεν νέους μόλις παύσαντας νὰ φοιτῶσιν εἰς τὰ διδασκαλεῖα, παραδιδομένους εἰς τὰς κακὰς ἕξεις, τὰς ὁποίας προσέλαβον ἐκ νηπιότητος; Ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ παιδαγωγία προηγεῖται τῆς ἐκπαιδεύσεως, καὶ πολλάκις τὸ ἐξ ἐκείνης παραχθὲν ἦθος σώζεται μετ' αὐτὴν, ἀνάγκη νὰ ἦναι πρώϊμος, διότι ἄλλως αἱ κακαὶ ἕξεις, ὡς τὰ δευσοποιὰ καὶ ἀνεξίτηλα χρώματα, τὰ ἐν τῷ ὑφάσματι κατατριβόμενα, παρεισδύουσαι, διαστρέφουσι τὴν φύσιν τοῦ παιδὸς καὶ ἡ κοινωνία περιπλανᾶται εἰς ἀδιέξοδον κακοηθείας κύκλον. Καὶ ὥσπερ νοσήματά τινα μεταβαίνουσιν ἀπὸ γονέων εἰς τὰ τέκνα, οὕτω καὶ ἡ διαφθορὰ, ἐμφιλοχωροῦσα, διαιωνίζεται εἰς τὰς αὐτὰς οἰκογενείας, καθότι ποτὲ τὰ στοιχεῖα χρηστῆς ἀγωγῆς δὲν εἰσεχώρησαν εἰς αὐτάς.

Ἡ ἀνατροφὴ λοιπὸν προπαρασκευάζει τὸ ἔργον τοῦ καθηγητοῦ καὶ τῆς δημοσίας παιδεύσεως. Ἡ ἐκπαίδευσις εἶναι ὁ σπόρος, ὃν καταθέτομεν εἰς τὸν ἀγρόν· ἀλλ' ὅπως τελεσφορήσῃ καὶ καρποφορήσῃ ὁ σπόρος οὗτος, πρέπει νὰ κατατεθῇ εἰς ἀγρὸν ἐπιμελῶς καλλιεργημένον· ἡ μὲν ἐκπαίδευσις εἶναι ὁ σπόρος, ἡ δὲ ἀνατροφὴ, ἡ καλλιέργεια τοῦ ἀγροῦ.

Ἀλλ' αὕτη ἡ πρώϊμος ἀνατροφὴ ! πῶς θέλει καταρθωθῇ, πόθεν θέλει πηγάσει; Κυρίως ἐκ τῆς οἰκίας. Ἐν τούτοις ἡ οἰκιακὴ αὕτη ἀνατροφὴ προϋποτίθησι γονεῖς, ἔχοντας τὸν νοῦν ὁπωσοῦν καλλιεργημένον καὶ εὐπορροῦντας. Δυστυχῶς ὅμως, ἐὰν ἐρευνήσωμεν τὴν ἠθικὴν καὶ οἰκονομικὴν κατάστασιν τῶν πλείστων οἰκογενιαρχῶν, καὶ μεταξὺ τῶν πλέον πεπολιτισμένων ἐθνῶν, θέλομεν ἀπελπισθῆ περὶ τῆς προκαταρκτικῆς ταύτης ἀνατροφῆς τῶν παίδων. Τῷ ὄντι, ἵνα παύσωσιν οἱ γονεῖς μεταχειριζόμενοι τὰ τέκνα αὐτῶν ὡς παραγωγικὰ ὄργανα, ἵνα νοήσωσιν ὅτι δὲν ἔχουσι μόνον δικαιώματα ἐπ' αὐτῶν, ἀλλ' ὅτι ἔχουσι νὰ ἐκπληρώσωσι καὶ καθήκοντα πρὸς τὰ τέκνα αὐτῶν, ὅτι αὐτὰ δὲν ἀνήκουσιν εἰς μόνους τοὺς γονεῖς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν πόλιν, ὅτι αἱ πόλεις δὲν εὐδαιμονοῦσιν οὔτε διὰ τῆς πληθύος τῶν πολιτῶν, οὔτε διὰ τῆς πληθύος τῶν νόμων, ἀλλὰ μάλιστα διὰ τῶν καλῶν καὶ ἀγαθῶν πολιτῶν, οἵτινες εἰσὶν οἱ λειτουργοὶ καὶ φύλακες τῶν νόμων, πρέπει οἱ γονεῖς νὰ μὴ ὦσιν ὅλως ἀπαίδευτοι, ἢ τοὐλάχιστον νὰ ἐκτιμῶσιν ἐπαξίως τὰ ἐκ τῆς χρηστῆς ἀνατροφῆς ἀγαθὰ, καὶ νὰ ἀπολαύωσί τινα εὐποριαν. Ἀλλ' ὅτε οἱ γονεῖς εἰσὶν ἀμαθεῖς, προληπτικοὶ, κακοήθεις, φαυλόβιοι καὶ ἐνδεεῖς, ἀδύνατον νὰ ἐκπληρώσωσι προσηκόντως τὰ ὑψηλὰ τοῦ παιδαγωγοῦ καθήκοντα, ἢ τοὐλάχιστον ἀδύνατον τὰ κακὰ τῶν γονέων παραδείγματα νὰ μὴ διαστρέψωσι τὴν φύσιν τῶν τέκνων, ἀδύνατον τὰ τέκνα νὰ μὴ προσλάβωσι τὰς ἕξεις τῶν γονέων. Δυνάμεθα λοιπὸν νὰ βεβαιώσωμεν, ὅτι παντοῦ, ὅπου ἡ ἠθικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν πλείστων οἰκογενειαρχῶν ὑπάρχει ἐλλιπὴς, καὶ ἡ ἀγωγὴ τῶν παίδων καθίσταται ἀτελεστάτη. Α. χ. ἐκεῖ ὅπου, αἱ ἰδιοκτησίαι περιῆλθον εἰς ὀλίγων χεῖρας, οἱ πλεῖστοι δὲ διατελοῦσιν ἐν ἀκτημοσύνῃ καὶ πενίᾳ ὡς ἐν Ἰρλανδίᾳ, ἐκεῖ, ὅπου ἕνεκα τῆς ὑπερμέτρου ἀναπτύξεως τῆς τεχνουργίας καὶ τῆς ὑπεραυξήσεως τοῦ πληθυσμοῦ, οἱ μὲν ἐργατικοὶ μισθοὶ ἐξέπεσαν, ἡ δ' ἔνδεια ἐκορυφώθη, ! ποίαν ἐπιῤῥοὴν δύνανται νὰ ἔχωσιν οἱ γονεῖς εἰς τὴν ἀνατροφὴν τῶν παίδων αὐτῶν; ἐκεῖ, ὅπου οἱ γονεῖς, στερούμενοι καὶ τοῦ ἐπιουσίου ἄρτου, καὶ μὴ δυνάμενοι νὰ ἐπαρκέσωσι πρὸς συντήρησιν τῶν τέκνων τὰ μεταχειρίζονται ὡς πρακτικὰ ὄργανα, ! εἶναι δυνατὸν οἱ γονεῖς νὰ ἐξασκῶσιν ἀγαθήν τινα ἐπιῤῥοὴν εἰς τὴν ἀνατροφὴν αὐτῶν;

Πρό τινων ἐτῶν τὰ βουλευτικὰ τῆς Ἀγγλίας συνέδρια, πρὸς θεραπείαν τῶν ἀνωτέρω ἀτοπημάτων ἐξέδωκαν τὸ περίφημον factorys bill δι' οὗ ἐκανονίζετο ἡ ἐργασία τῶν παίδων εἰς τὰ τεχνουργεῖα. Δὲν ἐξετάζομεν ἐνταῦθα μέχρι τίνος βαθμοῦ ἡ Κυβέρνησις δύναται νομοθετικῶς ἐπεμβαίνουσα νὰ περιορίσῃ ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος τῶν ἀνηλίκων τὸν χρόνον τῆς ἐργασίας. Παραδεχόμεθα δὲ, ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν νομοθετικὴν ἐξουσίαν, παρατηροῦντες συνάμα, ὅτι οὕτως ἐλύθη τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ ἐν Ἀγγλίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ. Κατὰ τὸν Ἀγγλικὸν νόμον, οἱ παῖδες διηρέθησαν εἰς τρεῖς τάξεις, τὴν μὲν ἐκ τῶν ἐχόντων ἐλασσον τῶν 9 ἐτῶν, εἰς ἣν ἀπηγορεύθη ἡ ἐν τοῖς τεχνουργείοις ἐργασία, τὴν δὲ ἐκ τῶν ἐχόντων ἐλασσον τῶν 13 ἐτῶν, εἰς ἣν ἀπηγορεύθη ἐργασία ὑπερ-

βαίνουσα 9 ὥρας καθ' ἡμέραν, τὴν δὲ ἐκ τῶν ἐχόντων ἔλασσον τῶν 18 ἐτῶν, εἰς ἣν ἀπηγορεύθη ἡ ἐργασία ἡ ὑπερβαίνουσα 12 ὥρας. Πρὸς τούτοις ὁ νόμος, προνοῶν περὶ τῆς ὑγείας τῶν ἀνηλίκων, ἀξιοῖ, ὅτι πρὶν ὁ ἀνήλικος γείνῃ δεκτὸς εἰς τεχνουργεῖον ὀφείλει να παρουσιάσῃ ἀποδεικτικὸν ἰατροῦ, μαρτυροῦντος, ὅτι ὁ εἰσερχόμενος παῖς εἰς τὸ τεχνουργεῖον εἶναι ὑγιὴς καὶ εἰς κατάστασιν νὰ ὑποφέρῃ τοὺς ἐργατικοὺς κόπους. Πρὸς τούτοις οἱ τῆς δευτέρας τάξεως νέοι, ἤτοι οἱ νεώτεροι τῶν 13 ἐτῶν, ὀφείλουσι κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ νόμου νὰ φοιτῶσι δύο ὥρας τῆς ἡμέρας εἰς τὰ διδασκαλεῖα. Ἐκ τῶν διατάξεων καὶ ἀπαγορεύσεων τούτων ἐξάγεται, ὅτι ἐν Ἀγγλίᾳ παῖδες ἑπταετεῖς ἢ ὀκταετεῖς εἰργάζοντο ἐν τοῖς τεχνουργείοις, ὅτι παῖδες νεώτεροι 13 ἐτῶν εἰργάζοντο πλέον τῶν 9 ὡρῶν καθ' ἡμέραν, ὅτι τέλος παῖδες νεώτεροι τῶν 18 ἐτῶν εἰργάζοντο νυχθημερὸν, ἤτοι πλέον τῶν 12 ὡρῶν καθ ἡμέραν· ὅτι δὲ οἱ νεώτεροι τῶν 13 ἐτῶν παῖδες δὲν ἐσύχναζον εἰς τὰ διδασκαλεῖα. Ἀλλὰ καὶ ὁ εὐεργετικὸς οὗτος νόμος δὲν ἐξετελέσθη προσηκόντως· καθότι οἱ γονεῖς, προσάγοντες ψευδῆ ἀποδεικτικὰ τῆς ἡλικίας τῶν τέκνων αὐτῶν, ὑπεξέφευγον τὰς φιλανθρωπικὰς αὐτοῦ διατάξεις.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρων προκύπτει πρῶτον μὲν, ὅτι πᾶν σύστημα δημοσίας παιδεύσεως πρέπει νὰ προτίθηται τὴν ἀνάπτυξιν τῶν διανοητικῶν δυνάμεων τῆς κοινωνίας, πρὸς μὲν τοὺς πλείστους παρέχον τὰς ἁπλουστέρας γνώσεις τοῦ ἀναγινώσκειν, τοῦ γράφειν, τοῦ ἀριθμεῖν, μορφῶνον δὲ τεχνικοὺς μὲν ἐργάτας, τεχνικωτέρους δ' ἐργολάβους καὶ ἐπιστήμονας. Δεύτερον δὲ, ἡ δημοσία παίδευσις εἶναι πλήρης, ὁσάκις τῆς καθαρᾶς ἐκπαιδεύσεως προηγεῖται ἡ παιδαγωγία, ἤτοι ἡ οἰκιακὴ ἀνατροφὴ, ἡ τοὐλάχιστον ὁσάκις ἡ τρυφερὰ τῶν παίδων ψυχὴ δὲν διαστρέφεται ἐντὸς τῆς πατρικῆς οἰκίας· ἑνὶ λόγῳ, ὁσάκις οἱ γονεῖς ἐκτιμῶσι τὰ ἀγαθὰ τῆς χρηστῆς ἀνατροφῆς, καὶ δὲν εἶναι ἠναγκασμένοι ὡς ἐκ τῆς πενίας αὐτῶν νὰ μεταχειρίζωνται τὰ τέκνα των ὡς πρακτικὰ καὶ παραγωγικὰ ὄργανα. Ἐπειδὴ δὲ, ὡς προείπομεν, οἱ πλεῖστοι τῶν οἰκογενειαρχῶν καὶ ἀπαίδευτοι καὶ ἔνδεεῖς εἰσίν, θεωρητέον τὰ βρεφοκομεῖα, Sales d'asyle, ὡς κοινωφελέστατα καταστήματα, καθότι παραλαμβάνοντα τὰ τέκνα ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων, τὰ ἐξάγουσιν ἀπὸ τὴν δηλητήριον ἀτμοσφαῖραν ἐν ᾗ συνήθως διαιτῶνται, καὶ οὕτω προφυλάττουσι τὰ ἀθῶα ταῦτα πλάσματα ἀπὸ τῶν κακῶν ἕξεων τοῦ ψεύδους, τῆς βλασφημίας, τῆς αἰσχρολογίας καὶ τῆς παραφόρου ὀργῆς, τὰς ὁποίας μικρὸν κατὰ μικρὸν προσλαμβάνουσι συνδιαιτώμενα μετὰ βαναύσων καὶ ἀπαιδεύτων γεννητόρων.

Πρὸς συμπλήρωσιν δὲ τῶν εἰρημένων παρατηροῦμεν, ὅτι πᾶν σύστημα δημοσίας παιδεύσεως ἢ παιδαγωγίας, πρέπει ν' ἀπευθύνεται πρὸς ὅλας τὰς ἀνθρωπίνους δυνάμεις, τὴν διάνοιαν καὶ τὴν θέλησιν, καὶ τὴν θρησκευτικότητα ἢ τὴν πίστιν.

Ἡ θρησκευτικότης, καὶ ὡς αἴσθημα καὶ ὡς ἀρχὴ λογικὴ θεωρουμένη, εἶναι ἀνεξάλειπτος καὶ ἀναπόσπαστος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Ἐν παντὶ χρόνῳ καὶ τόπῳ ἡ ἀνθρωπότης ἀνεζήτησε τὴν πρώτην τῆς δημιουργίας αἰτίαν, καὶ ἂν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς, καὶ κατὰ τοὺς πολιτισμοὺς τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα ἢ ἡ θρησκευτικὴ ἰδέα ὑπέστη διαφόρους μορφὰς, ἀείποτε ὅμως ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἐπίστευσεν εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν καὶ παντοδυναμίαν, ἀείποτε συνησθάνθη εὐσεβεῖς παλμοὺς ἐνώπιον τῆς πανσόφου δημιουργίας τῶν ὄντων. Ὅπως τελειωθῇ λοιπὸν τὸ σύστημα τῆς παιδεύσεως, ἀνάγκη ἡ θρησκεία νὰ συστοιχειωθῇ μετὰ τῆς παιδαγωγίας, ἀνάγκη ὅπως καθαριζηται ἡ ἀνθρωπίνη ψυχὴ ἀπὸ τοῦ γηΐνου αὐτῆς σπιλώματος, νὰ ἐμβάπτηται ἀκαταπαύστως εἰς τὴν πίστιν, καὶ εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ. Ἑνὶ λόγῳ, ἀνάγκη ἡ ἠθικὴ τοῦ χριστιανισμοῦ νὰ διδάσκηται παιδιόθεν εἰς τὴν νεολαίαν. Ἐπικαλούμεθα δὲ τὴν ἠθικὴν τοῦ χριστιανισμοῦ, οὐχὶ μόνον ὡς χριστιανοὶ καὶ φιλόσοφοι, ἀλλὰ καὶ ὡς οἰκονομολόγοι.

Ὁ χριστιανισμὸς ἀναφανεὶς ἐν ἐποχῇ καθ' ἣν ἐλευθερία δὲν ὑπῆρχεν, ἢ τοὐλάχιστον ἐξηφανίσθη, καθότι τὸ ῥωμαϊκὸν ξίφος τοῦ ὁποίου ἡ λαβὴ ἦτον ἐν Ῥώμῃ, ἐτραυμάτιζεν ὅλην τὴν οἰκουμένην, ἐν ἐποχῇ, καθ' ἣν αἱ κοινωνίαι τῶν ἀνθρώπων διηροῦντο εἰς πολίτας καὶ δούλους, καθ' ἣν ἡ ἔννοια τῆς θεότητος ἐπεσκιάζετο ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν θεοτήτων, ἀνήγγειλε τῷ κόσμῳ, ὅτι ὁ καθολικὸς τῆς ἀνθρωπότητος νόμος εἶναι ἡ ἰσότης καὶ ἡ εἰρηνικὴ ἐλευθερία, ἡ ἀδελφότης καὶ ἡ ἀγάπη. Ὁ χριστιανισμὸς λοιπὸν δυνάμει ἐξηφάνιζε τὴν πάλην καὶ τὸν ἀνταγωνισμὸν κράτους πρὸς κράτος, ἐπαρχίας πρὸς ἐπαρχίαν, κοινότητος πρὸς κοινότητα, γένους πρὸς γένος. Ὁ χριστιανισμὸς ἀνεξίκακος καὶ συμπαθητικὸς, κηλόγει καὶ τοὺς ἀγαπῶντας καὶ τοὺς μισοῦντας ἡμᾶς. Ὁ χριστιανισμὸς, δὲν ἐδιχοτόμει τὰς κοινωνίας τῶν ἀνθρώπων εἰς Ἕλληνας καὶ βαρβάρους, εἰς Ῥωμαίους καὶ πολεμίους, ἐφαρμόζων εἰς τὰ διάφορα γένη τὰς ὑπαρχούσας διαφορὰς μεταξὺ ψυχῆς ἀρχούσης καὶ σώματος ἀρχομένου, ἀλλ' ἀποδίδων εἰς ἅπαντα τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα τὴν αὐτὴν καταγωγὴν, προκηρύξας τὴν ἰσότητα τῶν ἀνθρώπων ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ, τὴν ἑνότητα τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, κρίνων καὶ δεσπότας καὶ δούλους κατὰ τὰ ἔργα αὐτῶν, ὑπέσκαπτε τὰ θεμέλια τῆς δουλείας καὶ πάσης πολιτικῆς ἀνισότητος. «Πάντες γὰρ υἱοὶ Θεοῦ ἐστε διὰ τῆς πίστεως ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ· ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε. Οὐκ ἔνι Ἰουδαῖος, οὐδὲ Ἕλλην· οὐκ ἔνι δοῦλος, οὐδὲ ἐλεύθερος· οὐκ ἔνι ἄρσεν καὶ θῆλυ. Πάντες γὰρ ὑμεῖς εἷς ἐστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ.» Ἐπιστ. πρὸς Γαλάτας.

Τινὲς ἰσχυριζόμενοι ὅτι ὁ χριστιανισμὸς οὐδαμῶς συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν δούλων τῆς ἀρχαιότητος, προσπαθοῦσι δι' ἐξωτερικῶν μόνον συμβεβηκότων νὰ ἐξηγήσωσι τὴν διάῤῥηξιν τῶν δουλικῶν δεσμῶν. Συνομολογοῦμεν ὅτι ὁ χριστιανισμὸς δὲν εἶπεν, ἀπελευθερωθήτωσαν οἱ δοῦλοι, καὶ ἀπελευθερώθησαν· ἀλλὰ φρονοῦμεν, ὅτι ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία, ἀσυμβίβαστος μὲ τὸν ἀνόσιον τῆς δουλείας θεσμὸν, ὑπέσκαψε μικρὸν κατὰ μικρὸν τὰς βάσεις, ἐφ' ὧν ἐστηρίζετο, καὶ τοιουτοτρόπῳ ὁ χριστιανισμὸς διὰ τῆς ἠθικῆς καὶ σωτηρίας αὐτοῦ ἐπιδράσεως ἐνήργησεν ὄχι ὡς ἐπανάστασις, ἀλλ' ὡς μεταῤῥύθμισις, δὲν ἀντεπολιτεύθη ἐπικαλούμενος τὴν κατάργησιν γραπτῶν νόμων, ἢ προτείνων νόμους τε καὶ θεσμοὺς μὴ ὑπάρχοντας, οὔτε διὰ τοῦ δήμου ἀπεπειραθη νὰ μετακινήσῃ τὰ καθεστῶτα, οὔτε ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ Καίσαρος ἐπεχείρησε ν' ἀφαιρέσῃ τὸ σκῆπτρον τῆς ἐξουσίας, καθότι ἡ βασιλεία του οὐκ ἦν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου· ἀλλὰ, ἀπυδίδων τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι, ἠθέλησε νὰ μεταμορφώσῃ, καὶ, οὕτως εἰπεῖν, ν' ἀναβαπτίσῃ τὸν ἐσωτερικὸν καὶ μυστηριώδη κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν αἰσθημάτων. Ὁ χριστιανισμὸς ἐπέβαλε καὶ τὰ ὑψηλότερα καὶ τὰ ὠφελιμώτερα καθήκοντα εἰς τὸν ἄνθρωπον, διδάξας ὅτι ἡ φιλοπονία, καὶ ἡ πρόνοια εἰσὶν ἀρεταὶ, ἡ δὲ ἀργία, ἡ ἐπιμήθεια, ἡ ῥαθυμία, κακίαι ἀσύγγνωστοι· «Αἱ φρόνιμοι Παρθένοι, αἱ λαβοῦσαι ἔλαιον ἐν τοῖς ἀγγείοις αὐτῶν μετὰ τῶν λαμπάδων αὐτῶν, εἰσῆλθον μετὰ τοῦ νυμφίου εἰς τοὺς γάμους, αἱ δὲ μωραὶ, αἱ μὴ λαβοῦσαι ἔλαιον μετ' αὐτῶν ἀπεκλείσθησαν τῶν γάμων.» «Οἱ πιστοὶ καὶ φιλόπονοι δοῦλοι, οἱ διπλασιάσαντες τὸ τάλαντον, τὸ ἐμπιστευθὲν αὐτοῖς ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἀποδημοῦντος, ἀντεμείφθησαν, ὁ δὲ κακὸς δοῦλος, ὁ ἀποκρύψας τὸ τάλαντον τοῦ Κυρίου ἐν τῇ γῇ, ἐτιμωρήθη.» Ὁ χριστιανισμὸς ἠθοποιῶν τὸ γενικώτερον πάθος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, τὴν φιλοχρηματίαν, ἐδίδαξεν ὅτι «ὁ κλέπτων μηκέτι κλεπτέτω, μᾶλλον δὲ κοπιάτω, ἐργαζόμενος τὸ ἀγαθὸν ταῖς χερσὶν, ἵνα ἔχῃ μεταδιδόναι τῷ χρείαν ἔχοντι.» Ἐπισ. Α'. πρὸς Κορινθ. «Ἐξ ἡμέραι εἰσὶν ἐν αἷς δεῖ ἐργάζεσθαι» κτλ. ἐντολ. Δ'. Λουκ.

«Παρακαλοῦμεν ὑμᾶς, ἀδελφοὶ, περισσεύειν μᾶλλον· καὶ φιλοτιμεῖσθαι ἡ συχάζειν καὶ πράσσειν τὸ ἴδιον, καὶ ἐργάζεσθαι ταῖς ἰδίαις χερσὶν ὑμῶν, καθὼς ὑμῖν παρηγγείλαμεν, ἵνα περιπατῆτε εὐσχημόνως πρὸς τοὺς ἔξω, καὶ μηδενὸς χρείαν ἔχητε.» Ἐπ. Α'. πρὸς Θεσσαλ.

. . . . «Καὶ γὰρ ὅτε ἦμεν πρὸς ὑμᾶς, τοῦτο παρηγγέλλομεν ὑμῖν, ὅτι εἴτις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι, μηδὲ ἐσθιέτω· ἀκούομεν γάρ τινας περιπατοῦντας ἐν ὑμῖν ἀτάκτως, μηδὲν ἐργαζομένους· τοῖς δὲ τοιούτοις παραγγέλλομεν, καὶ παρακαλοῦμεν διὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἵνα μετὰ ἡσυχίας ἐργαζόμενοι, τὸν ἑαυτῶν ἄρτον ἐσθίωσιν. Β'. πρὸς Θεσσαλ.

«Ὁ σπείρων φειδομένως, φειδομένως καὶ θερίσει, καὶ ὁ σπείρων ἐπ' εὐλογίαις, ἐπ' εὐλογίαις καὶ θερίσει.» Β'. Πρὸς Κορινθ.

Διὰ τῶν ἱερῶν τούτων διδαγμάτων, ὁ χριστιανισμὸς ἠνώρθωσε τὴν παραγωγικὴν ἐργασίαν, ἀποδοκιμάσας τὰς κακίας τῶν κατακτητικῶν κοινωνιῶν, ἤτοι τὴν ἀργίαν καὶ τὴν ῥαθυμίαν. Βεβαίως τὰς ἀρετὰς ταύτας ἐπιβάλλει καὶ ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ φιλοσοφία, ἀλλ' ἡ ἐπιστήμη ἢ ἡ φιλοσοφία νουθετεῖ, ζητεῖ νὰ πείσῃ, καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ὁποίου προτίθεται σκοποῦ, ἀνάγκη καὶ ὁ λέγων καὶ ὁ ἀκούων νὰ ὦσι μεμυημένοι τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας. Ἀλλ' ἡ θρησκεία ἀπευθύνεται πρὸς δύναμιν κοινὴν εἰς πάντας· καθότι ἡ μὲν ἀπευθύνεται πρὸς τὴν διάνοιαν καὶ διάνοιαν ὁπωσοῦν ἀνεπτυγμένην, ἡ δὲ πρὸς τὴν καρδίαν, ἡ μὲν ἐπιζητεῖ τὴν πεποίθησιν τῶν ἀνθρώπων, ἡ δὲ τὴν πίστιν, ἡ μὲν παραινεῖ, ἡ δὲ ἐπιτάττει, ἐπιβάλλεται ὡς δόγμα εἰς τὸν ἄνθρωπον, καὶ ἐπιβάλλεται ὄχι ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Τελευταῖον παρατηροῦμεν ὅτι διὰ τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν δογμάτων τοῦ χριστιανισμοῦ λύονται πολλὰ ἐκ τῶν κυριωτέρων ζητημάτων τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας, κατὰ τὰς ἀρχὰς, ἃς ἡ ἐπιστήμη αὕτη ἐπαγγέλλεται. Ἡ πολιτικὴ οἰκονομία, ἐγκαταλελειμμένη εἰς τὰς δυνάμεις αὐτῆς, οὔτε τὸν ὑπέρμετρον πολλαπλασιασμὸν τοῦ ἀνθρωπίνου πληθυσμοῦ δύναται νὰ ἀναστείλῃ, οὔτε τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν ἀγάπην νὰ ἐπιβάλῃ εἰς τοὺς ἐργολάβους ὑπὲρ τῶν ἐργατικῶν τάξεων, οὔτε εἰς τοὺς ἐργάτας νὰ ἐμπνεύσῃ τὰ σωτήρια αἰσθήματα τὰς καρτερίας, τῆς οἰκονομίας, τῆς μετριοπαθείας καὶ τῆς ὑπομονῆς. Ἂν νεώτεροί τινες ψευδοφιλόσοφοι δὲν ἐκλόνιζον ἐν Γαλλίᾳ τὸ κῦρος τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἂν δὲν διέδιδον πολλαχοῦ τὰς ἐξῆς δηλητηρίους καὶ ψυχοφθόρους ἀρχὰς, ὅτι ὁ λαὸς εἰς οὐδένα ὀφείλει νὰ δώσῃ λόγον τῶν πράξεων αὐτοῦ, καθότι τὸ πρώτιστον τῆς κυριαρχίας γνώρισμα εἶναι τὸ ἀνεύθυνον, ὅτι αἱ ἀπολαύσεις καὶ ἡ ἐκ τοῦ πλούτου ἡδυπάθεια εἶναι τὸ κύριον ἀντικείμενον τῆς ἀνθρωπίνης δραστηριότητος, ὅτι ἐπέκεινα τῆς προσκαίρου ταύτης ζωῆς, δὲν ὑπάρχει οὔτε κρίσις, οὔτε ἀνταπόδοσις, ἡ Γαλλικὴ κοινωνία δὲν ἐβαπτίζετο εἰς τὸ αἷμά της κατὰ τὸ 1848, πολεμουμένη ὑπὸ τῶν τέκνων αὐτῆς, ὡς ὑπὸ ἀλλοφύλων βαρβάρων· ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ ἠθικὴ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ὑπὸ τὴν οἰκονομικὴν αὐτῆς ἔποψιν ἀποδεικνύεται σωτηρία καὶ τὰ μάλα συντελεστικὴ πρὸς τὴν εὐδαιμονίαν τῶν ἀνθρώπων, εὐχόμεθα ὥστε ἡ θεολογικὴ διδασκαλία ἔτι μᾶλλον ν' ἀναπτυχθῇ παρ' ἡμῖν, αἱ δὲ θρησκευτικαὶ ἀλήθειαι νὰ διδάσκωνται ὑπὸ ἱερέων πεπαιδευμένων καὶ εἰς γλῶσσαν εὐκατάληπτον· καὶ οἱ ἱεροκήρυκες ἡμῶν νὰ κατηχῶσιν ἡμᾶς πρὸ πάντων εἰς τὴν ἠθικὴν τοῦ χριστιανισμοῦ, ἐνθαῤῥύνοντες ἡμᾶς πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων τοῦ πρακτικοῦ βίου.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, φρονοῦμεν ὅτι καθ' ὅσον ὁ χριστιανισμὸς ἐξαπλοῦται, καὶ μετ' αὐτοῦ συνεξαπλοῦται ἡ ἀληθὴς παιδεία, τὸ σύνολον τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων τῆς ἀνθρωπότητος ἀναπτύσσεται. Ὑπὸ ταύτην οὖν τὴν ἔποψιν, ἐγκρίνομεν καὶ ὡς οἰκονομολόγοι τὰς ἱερὰς ἀποστολὰς μεταξὺ ἐθνῶν ἀμυήτων τοῦ χριστιανικοῦ λόγου, καθότι ὅσῳ ὁ χριστιανισμὸς πολλαπλασιάζει τοὺς προσηλύτους αὐτοῦ, ἐπὶ τοσοῦτον καὶ ἡ ἠθικότης καὶ ἡ ἐκπαίδευσις προάγεται καὶ ἡ παραγωγὴ τοῦ πλούτου βελτιοῦται. Τὰ δὲ ἔθνη συγκοινωνοῦντα πρὸς ἄλληλα διανύουσιν εὐκολώτερον τὸ ἀτέκμαρτον στάδιον τῆς ἀνθρωπίνης προόδου.

ΚΑΥΚΑΣΙΟΙ.

—o—

Μετὰ περιεργείας στρέφονται σήμερον πάλιν τὰ βλέμματα τῆς Εὐρώπης πρὸς τὸν γηραιὸν Καύκασον, ὅπου αἴρεται τὸ παραπέτασμα τοῦ μεγάλου δράματος τῆς Ἀνατολῆς. Τὸ ὄρος τοῦτο, ὅπου ὁ πρῶτος γὺψ τῆς ἀλγηδόνος κατέραγε τὰ σπλάγχνα τοῦ πρώτου ἀνθρώπου, ὑπῆρξε τὸ φυτώριον πολυαρίθμων γενῶν, ἅτινα διεσπάρησαν ἐπὶ μέγα μέρος τοῦ προσώπου τῆς ἀρχαίας γῆς, καὶ ἰδίως κατέκλυσαν καὶ κατῴκησαν τὴν ἡμετέραν Εὐρώπην. Πᾶσαι αἱ βαθεῖαι κοιλάδες αὐτοῦ, πᾶσαι αἱ ἀπομεμονωμέναι αὐτοῦ φάραγκες, ἔτρεφον ἐντὸς τῶν ἀπεράντων δασῶν των φυλὰς ἰδίας, αἵτινες, καί τοι ἔχουσαι κοινήν τινα φυσιογνωμίαν, διεκρίνοντο ὅμως καὶ δι' ἰδιαιτέρων χαρακτηρισμῶν, καὶ ἐκ διαδοχῆς προελαύνουσαι ὁτὲ μὲν μέχρι τοῦ ἐσχάτου βορρᾶ, ὁτὲ δὲ μέχρι τῆς ἐσχάτης δύσεως, παρήγαγον τὰ διάφορα ἔθνη τὰ διαποικίλλοντα σήμερον τὴν ὄψιν τῆς Εὐρώπης, καὶ τῆς Ἀσίας τὸ πλεῖστον.

Ἀλλὰ τὸ παράδοξον εἶναι ὅτι μέχρι τοῦδε δὲν ἀπώλεσε τὸν χαρακτῆρα τοῦτον ὁ Καύκασος· καὶ ὁ περιερχόμενος τὰς σκοτεινὰς δειράδας, ἃς χωρίζουσιν αἱ ἀπότομοι καὶ οὐρανομήκεις αὐτοῦ πλευραί, δύναται ν' ἀναγνωρίσῃ ἐν αὐτῷ εἰσέτι τὴν κοιτίδα μεγάλου μέρους τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, καὶ ἐν τοῖς κατοίκοις αὐτοῦ τὰ σπέρματα διαφόρων ἐθνῶν. Ἡ ἐνταῦθα δημοσιευομένη ἰχνογραφία ἀρκεῖ ὅπως καταδείξῃ τὸν διάφορον τύπον τῶν ποικίλων γενῶν, τῶν νεμομένων τὸ ὄρος τοῦτο καὶ τὴν περίχωρον.

Ὁ πρῶτος πρὸς ἀριστερὰν ἐνταῦθα ἱστάμενος εἶναι Κιρκάσιος, Ὀθωμανὸς Σουννίτης, ἐκ τῶν λαῶν τῶν οἰκούντων τὴν ἀρχαίαν Σαρματείαν, ἤτοι τὴν βορείαν τοῦ Καυκάσου ὑπώρειαν, περιφήμων διὰ τῶν ἀνδρῶν τὴν ἀνδρείαν καὶ διὰ τὸ κάλλος τῶν γυναικῶν. Οἱ χαρακτῆρες τοῦ προσώπου τῶν ἀνθρώπων τούτων εἰσὶ κανονικοί, ἡ ῥὶς εὐθεῖα καὶ γρυπὴ, οἱ ὀφθαλμοὶ ζωηροί, ὁ πώγων ὁμαλὸς καὶ ἐπιμεμελημένος· τὴν δὲ κεφαλὴν κείρουσιν, ἀφιέντες μόνον, ὡς ὅλοι οἱ Ὀθωμανοί, ἕνα βόστρυχον κατὰ τὴν κορυφὴν, ὅπως ἔχωσιν οἱ ἄπιστοι, ὅταν τοὺς καταρτῶσιν εἰς τὸν πόλεμον, πόθεν νὰ τοὺς συλλαμβάνωσι χωρὶς νὰ βεβηλῶσι τὴν κεφαλήν των. Ἔχουσι δὲ ὡραῖον καὶ λεπτοφυὲς τὸ ἀνάστημα, καὶ μικροὶς καὶ πάντοτε καλῶς ὑποδεδεμένους τοὺς πόδας. Αἱ δὲ γυναῖκες ἀπὸ παιδικῆς ἡλικίας περιβάλλονται δερματίνην στενοδέσμην, ἣν μόνος ὁ σύζυγός των ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ διαῤῥήξῃ διὰ τῆς σπάθης του. Ἀπηλλαγμέναι δὲ τῶν ἐν ἀγροῖς ἐργασιῶν, διατηροῦσι τὴν καθαρότητα καὶ τὴν δροσερότητα τῶν χρωμάτων των, καὶ ἐπὶ πολὺ πλείονα χρόνον τὸ σπάνιον αὐτῶν κάλλος ἀμάραντον ἢ αἱ ἐπίλοιποι τοῦ Καυκάσου γυναῖκες. Ὁ ὀρεσίτροφος καὶ ἀδάμαστος οὗτος λαὸς, ὅστις πρὸ τοσούτων ἤδη ἐτῶν ὑπερασπίζει τὴν ἀγρίαν ἀνεξαρτησίαν του καθ' ὅλων τῶν δυνάμεων τοῦ κολοσσοῦ τοῦ βορρᾶ, μόνην ἐνασχόλησιν, μόνην ἀπόλαυσιν ἔχει

τὸν πόλεμον. Τὰ παιδία τῶν εὐγενῶν μικρόθεν ἀποσπῶνται ἀπὸ τοὺς γονεῖς αὐτῶν καὶ παραδίδονται εἰς παιδαγωγοὺς, οἵτινες τὰ ἐνασκοῦσιν εἰς τὰ πολε-

μικὰ ἔργα, καὶ εἰς οὓς πολὺ μᾶλλον προσκολλῶνται ἢ εἰς τοὺς πατέρας αὐτῶν. Καὶ ἐν γένει πᾶν τρυφερὸν αἴσθημα θεωρεῖται παρ' αὐτοῖς ἀνάξιον τοῦ ἀνδρὸς, ὥστε καὶ ἀπρεπὲς εἶναι νὰ ἐρωτήσῃ τις Κιρκάσιον περὶ τῆς οἰκογενείας του, καὶ Κιρκάσιος ἐπιστρέψας μετὰ μακρὰν στρατείαν ἢ ἀπουσίαν, οὐδέποτε ἀπέρχεται νὰ ἰδῇ τὴν σύζυγον ἢ τὰ τέκνα του, εἰμὴ διὰ νυκτὸς καὶ ὑποκρυπτόμενος.

Ὁ δεύτερος δ' ἐπὶ τοῦ πίνακος παριστάμενος εἶναι χριστιανὸς ὀρθόδοξος ἐκ Μιγκριλίας, τῆς εὐκάρπου καὶ χαριεστάτης παραθαλασσίου ἐπαρχίας πρὸς τὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ Καυκάσσου. Αὕτη εἶναι ἡ γῆ τοῦ χρυσοῦ δέρατος, ἡ γῆ τῆς Μηδείας, ἡ ἀρχαία Κολχὶς, διαῤῥεομένη ὑπὸ τοῦ Φάσιος καὶ ὑπὸ τοῦ Ἱππίου, οἵτινες κατέρχονται ἐκ τῶν ὑψηλοτάτων κορυφῶν τοῦ ὄρους. Οἱ ἄνδρες τῆς φυλῆς ταύτης εἰσὶν ὑψηλοὶ καὶ ὡραῖοι, καὶ εὐγενὴς καὶ ἀρειμάνιος εἶναι ἡ ὄψις αὐτῶν, ὅταν ὑπερήφανοι κάθηνται ἐπὶ τῶν μικρῶν καὶ ὑῤῥώστων των ἵππων, εἰς τὴν μίαν χεῖρα τὸ πυροβόλον κρατοῦντες, καὶ εἰς τὴν ἄλλην τὸν κυνηγετικὸν ἱέρακα ὡς οἱ ἱππόται τοῦ μεσαιῶνος ὧν ἔχουσι καὶ τὸν πολιτικὸν ὀργανισμὸν σχεδὸν ἀπαράλλακτον. Ἐπὶ τῶν κορυφῶν τῶν ἀποτόμων βράχων οἰκοδομοῦσι τοὺς ἀπροσίτους πύργους αὐτῶν, καὶ ἐκεῖθεν δεσπόζουσι τῶν κοιλάδων, ὅπου ὁ λαὸς ζῇ ὑπηρετῶν αὐτοὺς ἐν μέρει δουλοπαροίκων, ὡς καὶ οὗτοι ἕπονται τῷ ἰδίῳ ἡγεμόνι, ἀκολουθοῦντες αὐτὸν εἰς τὸν πολεμον.

Ὁ τρίτος εἶναι Τάταρος Νογαΐ, Ὀθωμανὸς Σουννίτης, ἐκ τῶν οἰκούντων ὑπὸ τὸ ὄρος πρὸς τὰς ἀτελευτήτους πεδιάδας, μεταξὺ Ἐλβροὺς καὶ τοῦ Εὐξείνου πόντου, διατελούντων δὲ ὑπὸ ἰδίους ἡγεμόνας ἐν αὐστηρᾷ ἱεραρχίᾳ.

Ὁ τέταρτος εἶναι χριστιανὸς ὀρθόδοξος ἐκ Γεωργίας, τῆς ἀρχαίας Ἰβηρίας, τῆς χώρας ἥτις παρατείνει πρὸς νότον τὸν Καύκασον, ἥτις δ' ἔλαβε τὴν νέαν αὐτῆς ἐπωνυμίαν παρὰ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, τοῦ πρώτου εἰσαγαγόντος ἐνταῦθα τὸν χριστιανισμὸν, καὶ συστήσαντος ἐκκλησίαν διατελέσασαν μέχρι τῆς ἕκτης ἑκατονταετηρίδος ὑπὸ τοὺς πατριάρχας τῆς Ἀντιοχείας. Ἡ ἐκκλησία αὕτη ἐπολεμήθη κατ' ἀρχὰς ὑπὸ τῶν πυρολατρῶν Σασσανιδῶν, εἶτα δ' ὑπὸ τῶν Ταρτάρων τοῦ Γιγκισκὰν, καὶ τέλος ὑπὸ τοῦ Ἰσλαμισμοῦ ἀφ' οὗ ἔπεσεν ἡ Κωνσταντινούπολις· ἀλλ' οὐχ ἧττον ἐπέμεινε καρτερικῶς, καὶ ἀριθμοῦνται ἤδη 700,000 χριστιανοὶ ἐγχώριοι περὶ ὅλον τὸν Καύκασον. Αἱ τῆς Γεωργίας γυναῖκες εἰσὶν ἐκ τῶν ὡραιοτάτων, καὶ ἐξ αὐτῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ πληροῦνται οἱ γυναικωνῖται τῶν Σουλτάνων τοῦ Βυζαντίου.

Ὁ πέμπτος εἶναι Ἀρμένιος, τῆς Ἀρμενικῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας· ὁ δὲ ἕκτος εἶναι νομὰς Κοῦρδος, ἀπόγονος τῶν ἀρχαίων Καρδούχων, παρὰ τὰς βορειανατολικὰς πηγὰς τοῦ Τίγριδος πλανώμενος, καὶ τὴν θρησκείαν αὐτοῦ δανειζόμενος ἀπὸ τοῦ ἀγενεστέρου αἰσθήματος, τοῦ φόβου, ἑπομένως ὡς θεὸν τοῦ προσκυνῶν τὸν Διάβολον!

Ὁ ἕβδομος εἶναι Τάταρος ἐκ Χιβᾶ, τοῦ εἰς τὴν Κασπίαν ἐκ δυσμῶν πρὸς ἀνατολὰς προέχοντος ἀκρωτηρίου τῆς ἀρχαίας Ἀλβανίας, Ὀθωμανὸς Χηΐτης τὸ δόγμα. Ὁ δὲ παρ' αὐτὸν εἶναι Ἰνδὸς πυρολάτρης ἐκ τῆς πρωτευούσης τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας, τῆς πολεως Βακοῦ, ἥτις ἐπέχει τῶν ἀρχαίων Γαιτάρων ἢ Γαγγάρων τὴν θέσιν. Οἱ δύω τελευταῖοι τέλος εἰσὶ καὶ αὐτοὶ ἐκ τῆς Ἀλβανίας, ὁ μὲν ἐκ τῆς Λεσγικῆς, τῆς γῆς τῶν ἀρχαίων Λεγῶν, τῆς βορειοτέρας ἐπαρχίας τοῦ τόπου τούτου, Μωαμεθανὸς Χηΐτης, ὁ δὲ Κόζακος ἐκ Ταρὲκ, πόλεως τῆς αὐτῆς ἐπαρχίας παρὰ τὴν Κασπίαν, χριστιανὸς δὲ αὐτὸς ὀρθόδοξος.

Πάντες οὗτοι οἱ τύποι τῆς ἀνθρωπίνου φυσιογνωμίας διαφέρουσιν οὐσιωδῶς ἀπ' ἀλλήλων, καὶ εὐκατάληπτον γίνεται ὅτι ἀπὸ τῶν φυλῶν τούτων διάφορα παρήχθησαν ἔθνη.

Περιγραφὴ τῆς ἐν Μακεδονίᾳ Καστορίας, ἐκ τῆς τοῦ Πουκεβίλλου περιηγήσεως εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐρανισθεῖσα, καὶ μετά τινων προσθηκῶν αὐξηθεῖσα, ὑπὸ Παύλου Ἰωάννου.

—o—

Ἡ νῦν *Καστορία* εἶναι πρωτεύουσα τῆς Ὀρεστιάδος, τῆς ὁριζομένης τὸ πάλαι ὑπὸ τῆς *Ἐλιμείας* (α), *Ἠμαθίας* (β) καὶ *Ἐορθίας* (γ). Ὁ Παῦλος Αἰμίλιος, μετὰ τὴν τῆς Μακεδονίας κατάκτησιν, διαιρέσας κατὰ διαταγὴν τῆς Συγκλήτου τοὺς λαοὺς τοῦ βασιλείου τούτου εἰς μοίρας, εἰς τὰς ὁποίας ἀπηγορεύθη ἡ ἐμπορικὴ κοινωνία, ἡ ἐπιγαμία, καὶ ἡ ἰδιοκτησία ἐκτὸς τῆς διαγραφείσης εἰς ἑκάστην αὐτῶν περιφερείας, κατέταξε τὴν χώραν ταύτην εἰς τὸ τρίτον τμῆμα, ὅπερ συμπεριέλαβεν ἐντὸς τοῦ *Ἀξιοῦ* (δ), τοῦ *Πηνειοῦ* (ε) καὶ τοῦ ὄρους *Βόρα* (ζ) πρὸς ἄρκτον. (η). Ὁ αὐτὸς ἱστορικὸς, ὁ διηγούμενος ἐπ' ἀκριβείᾳ

(α) Ἐ λ ι μ ε ί α χώρα τῆς Μακεδονίας, κειμένη πρὸς μεσημβρίαν τοῦ Ἀλιάκμονος ποταμοῦ, ἐπὶ τῶν ὁρίων τῆς Ἠπείρου, πρότερον εἰς τὴν Ἰλλυρίαν ἀνήκουσα

(β) Ἠ μ α θ ί α, ἐπαρχία τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, κειμένη μεταξὺ τοῦ Ἐριγόνος καὶ τοῦ Ἀξιοῦ ποταμοῦ, τὴν ὁποίαν ὁ Ὅμηρος καὶ Μ υ γ δ ο ν ί α ν καλεῖ.

(γ) Ἐ ο ρ θ ί α, χώρα τῆς Ἰλλυρικῆς Μακεδονίας, βορειοδυτικῶς κειμένη.

(δ) Ἀ ξ ι ὸ ς, ἐπίσημος ποταμὸς τῆς Μακεδονίας, πηγάζων ἐκ τοῦ ὄρους Σκάρδου ἐν Ἰλλυρίᾳ, καὶ εἰσβάλλων εἰς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον, (τανῦν Βαρδάρι).

(ε) Π η ν ε ι ὸ ς, μέγας ποταμὸς τῆς Θεσσαλίας, ἐκ τῶν ἐπισημοτέρων ἐν Ἑλλάδι, πηγάζων ἐκ τοῦ ὄρους Πίνδου, καὶ διὰ τῶν Θεσσαλικῶν Τεμπῶν εἰσβάλλων εἰς τὸν Θερμαϊκὸν κόλπον.

(ζ) Β ό ρ α ς, ὄρος τῆς Μακεδονίας πρὸς βορρᾶν, χωρίζον τὴν Ἀμαθίαν ἀπὸ τῆς Ἀλμωπίας, χώρας, ἐν ᾗ κατῴκουν οἱ παρὰ Θουκυδίδῃ (Β'. 99) μνημονευόμενοι Ἀλμῶπες.

(η) Tertia pars facta, quam Axius ab oriente, Peneus amnis ab occasu cingunt: ad septentrionem Bora mons objicitur. Tit. Liv. lib. XIV. c. 29.

τὰς ἐπιβουλὰς ταύτας τοῦ ῥωμαϊκοῦ λαοῦ, ἀλλαχοῦ τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ (α) προσδιορίζει τὴν θέσιν τοῦ *Κελέθρου*, πόλεως τῆς Ὀρεστιάδος, κειμένης ἐν χερσονήσῳ, ἥτις εἶχε κοινωνίαν μετὰ τῆς ἠπείρου διὰ στενῆς γλώσσης, καὶ περιεκυκλοῦτο ὑπὸ λίμνης περιβρεχούσης τὰ τείχη αὐτῆς. Τοσοῦτον δὲ σαφῶς περιγράφει τὴν πορείαν τοῦ ὑπάτου Σουλπικίου καὶ τὴν θέσιν τοῦ Φιλίππου, ὥστε ὁ βλέπων κατὰ πρῶτον τὴν Καστορίαν, ἀδύνατον νὰ μὴ ἀναγνωρίσῃ τὴν πόλιν, περὶ ἧς ὁ Τίτιος Λίβιος ὁμιλεῖ (β). Ὁ Προκόπιος, ἱστορικὸς οὐχὶ πολὺ ἀξιόπιστος καὶ οὐδόλως ἐγκρατὴς τῆς Γεωγραφίας, ὑπεμφαίνει ὡσαύτως ὅτι περὶ τοῦ Κελέθρου λαλεῖ, ὅταν λέγῃ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς ἀνῳκοδόμησε πολιν τινὰ τῆς Θεσσαλίας, ὀνομαζομένην *Διοκλητιανούπολιν* ἐν τῇ χερσονήσῳ τῆς Καστορίας, καλέσας αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ἰδίου ὀνόματος *Ἰουστινιανούπολιν*. Ἀλλὰ πῶς τὸ Κέλεθρον μετωνομάσθη τὸ πάλαι *Καστορία*; Περὶ τούτου οὐδὲν ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρει. Ἐὰν δέ τις ἀναγνώσῃ τὰ ὁδοιπορικὰ τοῦ Ἀντωνίνου, πιθανάς τινας εἰκασίας συνάγει περὶ τῆς ἐπωνυμίας, ἐπειδὴ ἀπαντᾷ τὴν πόλιν ὑπὸ τὸ ὄνομα Κάστρα (στρατόπεδα ἢ φρούρια), ἐξ οὗ οἱ Ἕλληνες μετωνόμασαν ἴσως *Καστορίαν*· ὅπερ ἔτι μᾶλλον πιθανολογεῖται, ἐπειδὴ οἱ Ἀλβανοὶ ἔτι καὶ νῦν *Κάστρον* αὐτὴν καλοῦσιν. Οἱ Βυζαντινοὶ ἱστορικοί, Καντακουζηνός, Ἄννα ἡ Κομνηνή, Γεώργιος ὁ Ἀκροπολίτης, ἔτι δὲ καὶ ὁ συγγραφεὺς τῶν χρονικῶν τῶν Ἰωαννίνων, ἀγνοοῦντες τὸ Κέλεθρον, Καστορίαν τὴν πόλιν προσαγορεύουσιν. Ἀναφέρεται δὲ ὡς ἡ ὁδὸς, δι' ἧς διήρχοντο οἱ Βυζαντινοὶ στρατοὶ, ἐπὶ τῶν πολέμων αὐτῶν πρὸς τοὺς Τριβαλλοὺς, τοὺς Βοσνίους, καὶ τοὺς βασιλεῖς τῆς Σερβίας. Ὁ Ἀκροπολίτης λέγει, ὅτι ἐκεῖθεν διῆλθέ ποτε κατά τινα ἐκστρατείαν αὐτοῦ, ἵνα εἰσέλθῃ εἰς Ἀλβανίαν δι' Ἀχρίδος, Πρεσπῶν καὶ Σιδηροκάστρου (γ). Ὁ αὐτὸς διηγεῖται ὅτι, πορευόμενος εἰς Ἀλβάνον (δ), ἀφῆκεν ὀπίσω αὐτοῦ τὰ Σερβία, τὴν Καστορίαν καὶ τὴν Ἀχρίδα, ἐξ ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς βαδίζων (ε). Ἐκ τούτων ἁπάντων ἐξάγεται ὅτι ἡ τοποθεσία αὕτη δὲν δύναται κάλλιον νὰ ὁρισθῇ, καὶ οὐδὲν ὑπολείπεται ἕτερον, ἢ ἡ διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν τόπων ἀντιπαραβολή, ἂν ἡ τοποθεσία τοῦ Κελέθρου, ὁποία τις ὑπὸ τοῦ Τίτου Λιβίου περιγράφεται εἶναι ἡ αὐτὴ, ἐφ' ἧς ταῦν κεῖται ἡ Καστορία.

Ὁ αὐχὴν τῆς χερσονήσου, ὁ συνάπτων ταύτην μετὰ τῆς ἠπείρου, κατὰ μὲν τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ ἔχει ὀκτὼ περίπου πήχεων πλάτος· κατὰ δὲ τὸ χθαμαλώτερον μέρος, τὸ ἴσως ἄλλοτε ὑπὸ τάφρου διατεμνόμενον, μόλις τριῶν ποδῶν ὕψος. Στενοῦται δὲ προσέτι κατὰ ἐλάσσονα διάμετρον πρὸς τὸ μέρος, ἔνθα καὶ ἄλλοτε ἀναμφιβόλως ἐκλείετο ὑπὸ ἰσχυροῦ τείχους καὶ τριῶν πύργων, τῶν ὁποίων ὁ μέσος ἔχει πύλην ἄγουσαν εἰς τὴν πόλιν. Τοὐντεῦθεν ἡ χώρα, γωνιωδῶς περιστρεφομένη, ὑψοῦται καὶ παριστᾷ βορειοανατολικῶς τὴν συνοικίαν τῶν Τούρκων, ἔχουσαν γραφικωτάτην θέαν ἐπὶ τοῦ μέρους τῆς λίμνης, πέραν τοῦ ὁποίου φαίνονται χωρία ἐν μέσῳ μεγαλοπρεπῶν δένδρων. Πρὸς τὸ ἀντίθετον μεσημβρινοδυτικὸν μέρος τῆς χερσονήσου εἶναι διατεταγμέναι ἐπὶ λοφίσκων αἱ οἰκίαι τῶν χριστιανῶν. ἐκτεινόμεναι μέχρι τοῦ παρὰ τὴν ἀκτὴν τῆς λίμνης χθαμαλωτέρου μέρους, καταφύτου ὑπὸ δένδρων, καὶ θέαν παρέχοντος τερπνοτάτην. Μεταξὺ δὲ τῆς συνοικίας τῶν Τούρκων καὶ τῆς τῶν χριστιανῶν ὑπάρχει ἐν τῷ μέσῳ ἡ συνοικία τῶν Ἰουδαίων, κατέχουσα τὰ μᾶλλον βορεοδυτικὰ μέρη. Αἱ κατὰ λαοὺς καὶ θρησκείας διαιρέσεις αὗται κατέχουσι τὴν εἴσοδον τῆς χερσονήσου, ὑψουμένης ἀμφιθεατρικῶς μέχρι τῆς κορυφῆς λοφίσκου, ἐφ' οὗ εἶναι ᾠκοδομημένη ἡ μητρόπολις, ὅθεν θέα ἐκτενεστάτη παρέχεται εἰς τὸν ὀφθαλμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπέναντι δὲ τοῦ γηλόφου τούτου ἡ χώρα κάμπτεται πρὸς μεσημβρίαν· ἔπειτα ὑψουμένη ἀποτόμως, ἑνοῦται μετὰ τοῦ ὀρεινοῦ μέρους τοῦ Κελέθρου, ἱδρυμένου τὸ πάλαι ἐπὶ θριγκοῦ γυμνῶν καὶ τιτανωδῶν βράχων. Πιθανὸν, ὅτι τὸ μέρος τοῦτο τῆς χερσονήσου, τὸ ὑπὸ τῆς νῦν πόλεως κατεχόμενον, ἀπετέλει μέρος τῶν ὀχυρωμάτων τοῦ Κελέθρου· διότι πάντες συμφώνως λέγουσιν ὅτι ἡ νέα πόλις κατῳκίσθη ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων γενομένης κατακτήσεως αὐτῆς, τουτέστι περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Καὶ τῷ ὄντι, ἀφ' οὗ τις εἰσέλθῃ εἰς τὸ ὀρεινὸν τοῦτο μέρος, τὸ μεστὸν κορυφῶν καὶ ἀνωμαλιῶν., τὸ διακεκομμένον ὑπὸ ῥηγμάτων, καὶ οἱονεὶ ἀνατετραμμένου ὑπὸ τῶν ὑπογείων κραδασμῶν, τότε φαίνονται τὰ ἴχνη τῶν ἀρχαίων οἰκοδομῶν. Ἀλλ' ὁποῖα εἶναι τὰ εὑρισκόμενα ταῦτα ἐρείπια; Διόλου γεγηρακότα, ὡς ἡ γῆ ἐφ' ἧς κεῖνται· ἄλλο δὲν βλέπει τις, ἢ ἀγορὰς διαπεφραγμένας ὑπὸ βάτων, θέρμας ἀνατετραμμένας, καὶ τὰ ὑπόβαθρα ἑβδομήκοντα ἐκκλησιῶν, ᾠκοδομημένων τῶν μὲν ἐπὶ τῶν ἐρειπίων ἀρχαίων ναῶν, τῶν δὲ, ἐπὶ Ἑλληνικῶν οἰκοδομῶν, τῶν πάντων ἄρδην κατεστραμμένων. Ἐν μέσῳ δὲ τῶν ἐρειπίων τούτων οὐδὲν ἕτερον ἄξιον περιεργείας παρατηρεῖται, ἢ ἡ ἀκρόπολις, φρούριον τετράγωνον, οὗ τινος ἡ τειχοποιία μαρτυρεῖ τὴν ῥωμαϊκὴν ἐργασίαν καὶ τὰς γενομένας ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἐπισκευάς· ἐκεῖ αἶγες βόσκουσι κάππαριν ἀγρίαν, φυομένην ἐν τοῖς σωροῖς τῶν καταπεσόντων προμαχώνων, καὶ συρίγματα ὄφεων ἀκούονται ἐκ τοῦ βυθοῦ τάφων τινῶν, ὑπὸ τῆς ἀνθρωπίνης πλεονεξίας πάντως ἀνορυχθέντων. Τοῦ δὲ Κελέθρου καὶ τῆς Ἰουστινιανουπόλεως (διότι αἱ δύο αὗται πόλεις διεδέχθησαν ἀλλήλας) οὐδεὶς γινώσκει οὔτε τὸ ἀρχαῖον ὄνομα, οὔτε τὰς καταστροφὰς, τὰς μεταβαλλούσας

(α) In Elimeam se recepit; inde impetum in Orestidem fecit, et oppidum Celetrum est aggressus in Peninsulâ situm. Lacus moenia cingit; angustis faucibus unum ex continenti iter est Tit. Liv. lib. XXXI, c. 40.

(β) Προκόπ. περὶ Κτισμάτ. βιβλ. Δ'.

(γ) «Ἔπειτα τὴν Ἀλβανίαν κατέλαβον, ἦλθον εἰς Ἀχρίδα, Πρέσπαν, Σιδηρόκαστρον κτλ.» Γεώργ. Ἀκροπόλ. Λογοθ. Χρονικ. κεφ. 67.

(δ) Ἀλβάνον πόλις ἀρχαία τῆς Ἀλβανίας, σώζεται καὶ τὴν σήμερον, καὶ καλεῖται ὑπὸ τῶν Ἀλβανῶν Ἐλβασάν.

(ε) «Τῆς πρὸς τὸ Ἀλβάνον ἐρούσης ἡπτόμην, καὶ δὴ τὰ Σερβία παρελθὼν, καὶ παραμείψας τὴν Καστορίαν, καὶ τὰ περὶ τὴν Ἀχρίδα παρεγκλίνας, ἀφικόμην περὶ τὸ Ἀλβάνον.» Παρὰ Γεωργ. Ἀκροπολ. αὐτόθι.

ἣν ὄψιν αὐτῶν. Τὰ πάντα ἄρα, καὶ αὐταὶ αἱ πόλεις, καὶ αὐταὶ αἱ βασιλεῖαι παρέρχονται καὶ λησμονοῦνται ἐν τῇ εὐμεταβλήτῳ σκηνῇ τοῦ κόσμου τούτου, καὶ ἐκεῖ, ὅπου ἄλλοτε διέλαμπον τῆς θρησκείας ἡ μεγαλοπρέπεια καὶ αἱ πομπαὶ τοῦ αἰῶνος, ἐπικρατεῖ νῦν ἡ φρικαλέα τῆς ἐρημίας ἡσυχία καὶ ἡ παντελὴς λήθη τοῦ παρελθόντος!

Ἡ παρὰ τὸ Κέλεθρον θεμελιωθεῖσα νέα πόλις *Καστορία* ἀριθμεῖ ταῦν πληθυσμὸν ὑπὲρ τὰς 1600 οἰκογενείας Χριστιανῶν, Τούρκων, καὶ Ἰουδαίων, ἐξ ὧν πολυπληθέστεροι εἶναι οἱ Χριστιανοί, καθὼς καὶ ἐν ἄλλαις γειτνιαζούσαις πόλεσι τῆς Καστορίας ἡ μερὶς τῶν Χριστιανῶν συνήθως ὑπερτερεῖ ἐν τῷ πληθυσμῷ κατὰ τὰ δύο τριτημόρια. Οἱ κάτοικοι αὐτῆς μετέρχονται οἱ πλεῖστοι τὸ ἐμπόριον· τινὲς μάλιστα τῶν Χριστιανῶν ἔχουσιν ἐμπορικὰ καταστήματα οὐχὶ μόνον ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Τουρκίᾳ, ἀλλὰ καὶ ἐν Βιέννῃ καὶ ἐν Ἀσίᾳ. Ἀπαραδειγμάτιστος δὲ εἶναι τῶν Χριστιανῶν ὁ ζῆλος, τὸν ὁποῖον ἐδείξαν καὶ δεικνύουσι πάντοτε πρὸς τὴν τῶν τέκνων αὐτῶν ἐκπαίδευσιν· διότι καὶ ἄνδρες φιλοπάτριδες ἅπασαν τὴν χρηματικὴν αὐτῶν περιουσίαν κατέλιπον εἴς τε σύστασιν ἀλληλοδιδακτικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ σχολείου, καὶ εἰς ἀπόρων καὶ ἐπιμελῶν μαθητῶν τελειοτέραν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ μόρφωσιν, καὶ διδασκάλους φιλοτιμοῦνται νὰ ἔχωσι δοκίμους καὶ ἱκανούς, ὁποῖος ὁ πρὸ ὀλίγων ἐτῶν ἀποθανὼν Ἀργύριος, ἐγκρατέστατος ὢν τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς γλώσσης καὶ τῶν μαθηματικῶν. Τοῦ ἀοιδίμου τούτου ἀνδρὸς τὸ ὄνομα μετ' εὐγνωμοσύνης θέλει μνημονεύεσθαι οὐχὶ μόνον ἐν Καστορίᾳ καὶ ἐν ταῖς περιξ αὐτῆς κωμοπόλεσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν Σέρραις, καὶ ἀλλαχοῦ, ὅπου τὴν καρποφόρον αὐτοῦ διδασκαλίαν ἔσπειρε. Συνεκρότησαν δὲ οἱ φιλόμουσοι τῆς Καστορίας κάτοικοι διὰ γενναίων προσφορῶν καὶ μικρὰν βιβλιοθήκην ἐκ χιλίων πεντακοσίων περίπου τόμων, ἐν οἷς καὶ συγγραφέων καὶ πατέρων της ἐκκλησίας ἐκδόσεις ἀξιόλογοι εὑρίσκονται.

Καί τοι δὲ ἐπίσημος ἡ Καστορία, ἡ ἐκκλησία ὅμως αὐτῆς γίνεται γνωστὴ εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ χρονικὰ μόλις περὶ τὴν ΙΣΓ'. ἑκατονταετηρίδα, ὅτε (ἐν ἔτει 1564) μητροπολίτης Καστορίας ἀναφέρεται Ἰωάσαφ τις καλούμενος. Ὁ ἀρχιεπισκοπικὸς αὐτῆς θρόνος ἐξηρτᾶτο τὸ πρότερον ἀπὸ τοῦ αὐτοκεφάλου ἐξάρχου *Λυχνιδῶν* καὶ *Ἀχρίδος*· ἔπαυσε δ' ἐξαρτώμενος ἀπὸ τούτου κατὰ τὸ ἔτος 1768, καὶ εἰς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Καστορίας ἐδόθη ὁ τίτλος τοῦ *ἐξάρχου Βουλγαρίας*, οὗτινος ἡ ἐκκλησία ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ ἱεραρχίᾳ ἀπετέλει εἰδικήν τινα δικαιοδοσίαν πρὸ τῶν μεταβολῶν τῶν ἐν τῇ Μακεδονικῇ Ἰλλυρίᾳ γενομένων ἕνεκα τῆς ἀποστασίας χριστιανικῶν τινων κωμοπόλεων, καὶ τῆς καταργήσεως τοῦ θρόνου τῶν Λυχνιδῶν.

Ἡ Καστορία περιβρέχεται ὑπὸ λίμνης, τῆς ὁποίας τὰ ὕδατα, καθαρὰ καὶ διαυγῆ ὄντα κατὰ τὸν χειμῶνα καὶ τὸ ἔαρ, ὑγιεινήν τινα προξενοῦσι δρόσον καθ' ὅλον τοῦτον τὸν χρόνον, πλὴν τοῦ θέρους, ὅτε πρασινίζουσιν, ἀνθούντων τῶν ἐν αὐτῇ ἐνύδρων φυτῶν. Ὁ δ' ἐκ τῆς λίμνης πνέων ἀὴρ προξενεῖ ἐπιδημικοὺς πυρετοὺς εἰς τὴν πόλιν καὶ τὰ περίχωρα, ὅταν μάλιστα τὸ φθινόπωρον εἶναι ξηρόν· οἱ δὲ τρώγοντες τὸ θέρος ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ ἰχθύων, πάσχουσι διάρροιαν. Ἔχει δὲ ἡ λίμνη πολλὰ εἴδη ἰχθύων, καὶ μάλιστα τὸν καλούμενον *γουλιανὸν*, θυμασιώτατον κατὰ τὸ μέγεθος. Ἐπειδὴ εἶναι πολλάκις τῶν ἑκατὸν ὀκάδων βαρύτερος (α). Ἐκ τῶν μεγίστων τοῦ εἴδους τούτου ἰχθύων κατασκευάζουσιν οἱ ἐγχώριοι σάπωνα διὰ τὸ πολὺ ἐν αὐτοῖς λίπος.

Εἰσδύει δὲ εἰς τὴν λίμνην ὄρος ἐν εἴδει ἀκρωτηρίου, καὶ ἐν τῇ ὑπωρείᾳ αὐτοῦ κεῖνται δύο μοναστήρια, τὸ μὲν ἐπ' ὀνόματι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, τὸ δε, ἐπὶ τῷ τοῦ ἁγίου Νικολάου τιμώμενον.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῆς πόλεως καθόλου· νῦν δὲ ὀλίγα καὶ περὶ τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ τῆς λίμνης χωρίων. Ὅταν τις ἔρχηται ἀπὸ τοῦ αὐχένος τῆς χερσονήσου, ἀπαντᾷ πρὸς ἀνατολὰς ἀκτὴν ὅλως ἀπρόσιτον ἐπὶ ἡμίσειαν λεύγαν, ἐξ ἧς ἑρμηνεύεται ἡ κατὰ τὸν Τίτον Λίβιον μόνη στενὴ ὁδὸς (β), ἡ ἄγουσα εἰς τὸ Κέλεθρον, ὅπερ δὲν εἶχεν, εἰ μὴ μίαν μόνην πύλην, τουτέστιν αὐτὴν ταύτην, τὴν καὶ μέχρι τῆς σήμερον σωζομένην, καὶ πρὸς τὸ μέρος τῶν κήπων καὶ τῶν μύλων κειμένην. Ἐκεῖ δε, ὅπου ἡ ἀκτὴ ταπεινοῦται, ὑπάρχει κτῆμα (τζιφλὶκ) ἐκ 10 βουλγαρικῶν οἰκογενειῶν συγκείμενον· μίαν δὲ καὶ ἡμίσειαν λεύγαν παραιτέρω κεῖται ἡ *Σέτομα*, καὶ τρία τέταρτα τῆς λεύγης βορειοδυτικῶς, τὸ χωρίον *Συστέβον*. Ἡ φύσις φαίνεται ὅτι ἐπεμελήθη νὰ καθωραΐσῃ τὸ μέρος τοῦτο τῆς Ὀρεστιάδος, ἐπειδὴ οὐδὲν ἕτερον βλέπει τις, ἢ βουνοὺς καὶ λοφίσκους περικαλλεῖς, καταφύτους, καὶ χλοεροὺς, ἐν οἷς ἀναφαίνονται τὰ χωρίδια τῆς *Λόγκας* καὶ *Ζικοβίστης*, ὁριζόμενα πρὸς βορρᾶν ὑπὸ βαθειας φάραγγος, ἥτις δέχεται ἐκ τῶν βουνῶν ἐκείνων χειμάρρους, εἰσβάλλοντας εἰς τὴν λιμνην διὰ τοῦ πλατέος τούτου ὀχετοῦ. Στενὸν δέ τι δύο μιλίων μήκους, ἀπ' ἀνατολῶν πρὸς δυσμὰς κάτωθεν τῆς *Κλαυδεράβης*, χωρίου ὀνομαστοῦ διὰ τὴν ἐν αὐτῷ μονὴν τῆς *Μεταμορφώσεως*, περατοῦται εἰς τὴν *Φωτίνισταν*, ἱδρυμένην ἐπὶ χλοερᾶς πεδιάδος πρὸς τὸ μέρος, ἔνθα ἡ λίμνη δέχεται χειμάῤῥους τινὸς τὸν ἐφήμερον ῥόον. Ἐὰν τις βαδίσῃ

(α) Ἡ μορφὴ αὐτοῦ συνίσταται εἰς τοὺς ἑξῆς χαρακτῆρας· Κεφαλὴ συμπεπιεσμένη καὶ ὠοειδῶς ἀπεστρογγυλωμένη· τέσσαρες μυκτῆρες εἰς τὰ ἀνώτερα καὶ πρόσθια χείλη τοῦ στόματος· μεταξὺ τῆς ῥωγμῆς αὐτοῦ καὶ τῶν ὄπισθεν κειμένων ὀφθαλμῶν διήκουσι δύο σαρκώδεις κεραῖαι, ἐρριζωμέναι εἰς τὴν ἀνωτέραν περιφέρειαν τοῦ στόματος· βράγχια, ἔχοντα διέξοδον ἑκατέρωθεν τῆς κεφαλῆς, καὶ διῃρημένα ἐσωτερικῶς εἰς τέσσαρα φυλλάρια· γλῶσσα ὑπωχρος, ἀκινητοῦσα· τέσσαρες ὠοειδεῖς ἐξοχαὶ κατὰ τὸν φάρυγγα· ὀδόντες, ὁμοιάζοντες τοὺς τῶν θαλασσίων κυνῶν· δύο μικρὰ πτερύγια ὑπὸ τὰ βράγχια· ἴχνη ῥαχιαῖων πτερυγίων εἰς τὸ τρίτον ἄκρον τοῦ μήκους τοῦ ἰχθύος· πτερύγιον γαστρικὸν διῆκον ἀπὸ τοῦ ὀμφαλοῦ μέχρι τοῦ πτερυγίου τῆς κέρκου, μεθ' οὗ συγχέεται· ἐπιδερμὶς λεία, μελάγχρους, ἄνευ λεπίων, γλοιώδης· σὰρξ ὑπομέλαινα, σκληρὰ, εἰς βρῶσιν ὀλίγον ἐν χρήσει (μάλιστα ἡ τῶν μεγάλων γουλιανῶν) καὶ δύσπεπτος.

(β) Tit. Liv. lib. XXXI. c. 40.

ἐντεῦθεν παρὰ τὴν ἀκτὴν, φθάνει εἰς τὸ *Μαύροβον*, κωμόπολιν ἐξ 150 περίπου οἰκιῶν, ἐν ᾗ τελεῖται κατ' ἔτος πανήγυρις, καλουμένη *πανήγυρις* τῆς *Δέβρης* ἢ *Δοβερίου*. Ὑπάρχει δὲ παράδοσις παρὰ τοῖς κατοίκοις, ὅτι ἐτελεῖτο αὕτη ἄλλοτε ἐν Κοσμοπόλει, καὶ μετηνέχθη εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Καστορίας καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ πόλις αὕτη προὐβιβάσθη εἰς μητρόπολιν. Ἀλλὰ ποία ἡ Κοσμόπολις, καὶ πόθεν τὸ δοθὲν εἰς τὴν πανήγυριν ὄνομα; Μετὰ πιθανότητος εἰκάζεται ὅτι ἡ Κοσμόπολις ἦτο ἡ ἀρχαία *Δόβηρος* (α), τῆς ὁποίας, καὶ ἀφ' οὗ ἡ πανήγυρις μετηνέχθη εἰς τὴν κοιλάδα τῆς Καστορίας, διετηρήθη τὸ ἀρχαῖον ὄνομα, ἀλλὰ παρεφθαρμένον. Ἓν τέταρτον τῆς λεύγης μακρὰν τοῦ Μαυρόβου εἶναι ἡ *Κρεπενή*· ταύτης ὁ πληθυσμὸς περιορίζεται εἰς 12 — 15 οἰκογενείας χριστιανῶν Βουλγάρων, λείψανα ἀτυχῆ κώμης, ἐχούσης ἄλλοτε χιλίους κατοίκους, καὶ κειμένης ὅπου ἦτο τὸ πάλαι *Ἄργος τὸ Ὀρεστικόν* (β). Καθὼς δὲ ὁ Ὀρέστης, οὕτω καὶ οἱ ἀπόγονοι αὐτοῦ κατεδιώχθησαν, ὡς φαίνεται, ὑπὸ τῶν Ἐριννύων. Λοιμὸς, καὶ λιμὸς, καὶ πόλεμος ἐξηφάνισαν τὰ λείψανα ταῦτα λαοῦ, σώζοντος ἐκ παραδόσεως τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἀρχαίας αὐτοῦ ὑπεροχῆς. Καὶ καθὼς αἱ παρηκμακεῖαι κωμοπόλεις τῆς Ἀγγλίας, οὕτω καὶ ἡ *Κραπενὴ* διεφύλαξε τὰ προνόμια τῆς Ἀργείας ἀποικίας· διότι ἅπασαι αἱ ἐπίσημοι πολιτικαὶ πράξεις τῆς ἐπαρχίας τῆς Καστορίας φέρουσι τὴν ἐπιγραφὴν τῆς *Κρεπενῆς πρωτευούσης τῆς Ὀρεστίδος*, τῆς ὁποίας ἡ αὐτονομία διήρκεσε καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴν τοῦ βασιλείου τῆς Μακεδονίας. Καὶ τοῦτο εἶναι μόνον τῆς λαμπρότητος αὐτῆς λείψανον· διότι τὰ μὲν ἴχνη τοῦ Ὀρεστικοῦ Ἄργους ἐξαλείφονται ὁσημέραι, ὁ δὲ χρόνος ἐξαφανίζει, ὡς τοῦ Κελέθρου, καὶ αὐτὰ τὰ σημεῖα τῶν ἐρειπίων. Οὐδεμία ἐπιγραφὴ εὑρίσκεται ἐνταῦθα· τὰ δὲ ἐν χερσὶ τῶν προὐχόντων σωζόμενα ὀλίγα νομίσματα, εἶναι Μακεδονικὰ, ἢ Ῥωμαϊκὰ, ἢ καὶ Βυζαντινά.

Μίαν λεύγαν πρὸς μεσημβρίαν τῆς Κρεπενῆς κεῖται χωρίον ἐξ 100 περίπου χριστιανῶν κατοίκων συγκείμενον, Δράλιτζα τοὔνομα, καὶ μικρόν τι πρὸς τὰ ὀπίσω, τὸ χωρίον *Σλίμιστα*, τὸν αὐτὸν σχεδὸν πληθυσμὸν καὶ τοῦτο ἔχον. Ἐνταῦθα ὑπάρχει ἡ διέξοδος τῆς λίμνης, ἥτις φερομένη πρὸς τὰ κάτω, εἰσβάλλει εἰς τὸν Ἀλιάκμωνα κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων καλουμένην γέφυραν τῆς *Σμίξεως*. Μετὰ ταῦτα πρὸς μεσημβρίαν εἶναι τὸ χωρίον *Δουπιακοί*, ὑπὸ χριστιανῶν κατοικούμενον, καὶ ἐξ 130 περίπου οἰκογενειῶν συγκείμενον· ἐντεῦθεν δὲ πρὸς δυσμὰς οἱ ἀμπελῶνες, ἐκτεινόμενοι σχεδὸν μέχρι τῶν κήπων καὶ μύλων, ὅπου μετὰ μικρὸν ἄρχεται ἡ πόλις.

Ἡ λίμνη, ἥτις ἦτο ἴσως κατ' ἀρχὰς κρατὴρ ἡφαιστείου, μετρουμένη ἀπ' ἄρκτου πρὸς μεσημβρίαν, ἔχει διάμετρον δύο ὡρῶν καὶ ἡμισείας, ἐπὶ πλάτους ἑπτὰ μιλίων. Τὸ βάθος αὐτῆς φθάνει κατὰ τὰς γενομένας καταμετρήσεις ἀπὸ ἑπτὰ ὀργυιῶν μέχρι τριῶν ποδῶν. Πιθανὸν δὲ ὅτι καὶ ἐλαττοῦται ἕνεκα τῶν προσχωμάτων, τὰ ὁποῖα οἱ χείμαῤῥοι συσσωρεύουσιν ἐπ' αὐτὴν τὸ φθινόπωρον ἐν καιρῷ τῶν βροχῶν. Τὸ δυτικὸν μέρος, διὰ τὴν γυμνότητα αὐτοῦ, ὀλίγον συντελεῖ εἰς τὴν βραδεῖαν ταύτην ἐπισώρευσιν· ἀλλὰ τὸ βορειοδυτικὸν, ὑψούμενον δι' ἀντηρίδος τινος τοῦ ὄρους Βόρα καὶ διὰ τῆς σειρᾶς τῶν ὀρέων τοῦ Σαρακίνα πρὸς ἀνατολὰς, ἀδιαλείπτως πέμπει εἰς τὴν λίμνην τὰ συντρίμματα τῶν ὑπὸ τῶν χειμαῤῥῶν ἀπογαιουμένων λόφων, καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν καθιστᾷ αὐτὴν ἀβαθεστέραν.

(α) Δόβηρος πόλις τῆς Παιονίας ἐν Μακεδονίᾳ, κειμένη ἀνατολικῶς τοῦ Ἐγεδώρου ποταμοῦ, Δόβηρος παρ' Ἡροδότῳ βιβ. Δ'. κεφ. 16. παρὰ Πτολεμαίῳ βιβ. Γ'. κεφ. 13. γράφοντι ταύτην Δήβορον. Plin. lib. IV, c. 10, ὅστις καλεῖ τοὺς κατοίκους αὐτῆς Dobrienses. Θουκυδ. βιβ. Α'. καὶ παρὰ Στεφ. Βυζαντίῳ.

(β) Ἄργος Ὀρεστικὸν Στράβ. βιβ. Ζ'. Ἄργος ἔν τινι τῆς Μακεδονίας ἐπαρχίᾳ ὑφ' ἡγεμόνα Κωνστ. Πορφυρογ. καὶ Στέφ. Βυζ.

ΔΙΑΦΟΡΑ.

Ἡ φιλοστοργία τῶν ζώων πρὸς τὰ τέκνα αὐτῶν εἶναι τοιαύτη, ὥστε πολλάκις καὶ τὰ δειλότατα καὶ τὰ ἀσθενέστατα ἀντετάχθησαν κατὰ ἰσχυροτέρων, καὶ κατὰ τῶν ἀνθρώπων αὐτῶν. Ἰδοὺ παράδειγμα ἀνήκουστον ἴσως μέχρι τῆς σήμερον·

Πρό τινων ἡμερῶν κυρία τις ἐν Βρυξέλλαις, ἀνοίξασα σύρτην ὅπου εἶχεν ἀποτεθειμένα διάφορα κοσμήματα, εὗρεν ἐντὸς λεπτοτάτου τινὸς ὑφάσματος πέντε μῦς πρὸ ὀλίγων ὡρῶν ἐλθόντας εἰς φῶς. Μετὰ ἀλλεπαλλήλους ἐπιφωνήσεις μαρτυρούσας τὴν ἀπορίαν τῆς κυρίας, «πόθεν ἄρα εἰσελθοῦσα εἰς τὸν σύρτην ἡ μήτηρ ἐγέννησεν αὐτὰ,» ἠθέλησε νὰ σύρῃ τὸ ὕφασμα μετὰ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ξένης οἰκογενείας τὴν ὁποίαν, ὡς φαίνεται, δὲν εἶχε πολλὴν ὄρεξιν νὰ φιλοξενήσῃ. Ἀλλ' ἡ μήτηρ, ἥτις ἐκάθητο συνεσταλμένη εἴς τινα γωνίαν τοῦ σύρτου, ὥρμησε μανιώδης ὡς τίγρις, καὶ ἐκπέμπουσα φωνὰς στρηνεῖς κατὰ τῆς ἱεροσύλου χειρὸς, ἔδακεν αὐτήν. Τότε τὸ θῦμα τῆς μητρικῆς ταύτης φιλοστοργίας, ἀφῆκε κραυγὴν ὀδύνης· ἀκούσασα δὲ ἡ ὑπηρέτις, καὶ ἐλθοῦσα ἀπεδίωξε τὴν ἐμπόλεμον μητέρα, μετ' ἀγῶνας ὅμως πολλοὺς καὶ θαυμασίους, ἀξίους τοῦ Γεράρδου, τοῦ περιφήμου τούτου τῆς Ἀφρικῆς λεοντοκτόνου.